

KAI LEHIKAINEN

SOSIAALISESTI OSALLISTAVA TAIDE TERVEYS- JA SOSIAALIALAN YMPÄRISTÖISSÄ: NÄKÖKULMIA KULTTUURIHYVINVOINTIIN

Johdanto

Taide on kytköksissä yhteiskuntaan: se muuttuu ja uusiutuu historiallisesti ja kulttuurisesti erityisten diskurssien vaikutuksesta ja voi myös haastaa niitä, vaikuttaa niihin ja edistää yhteiskunnallista ja poliittista muutosta (Belfiore & Bennett 2008; Wolff 1993). Taiteisiin osallistuminen synnyttää parhaimmillaan taidekokemuksia, joihin liittyy suuri kirjo tunteita, stimuloi ajatuksenjuoksuun, haastaa näkemään toisin, rohkaisee keskusteluihin ja antaa elämään sisältöä (de Botton & Armstrong 2019). Muun muassa näin taide on vuorovaikutuksessa ihmisiin ja voi saada ihmisen voimaan paremmin tai huonommin. Tarkastelen tässä artikkelissa ja tutkimustuloksia integroivassa käsitteellisessä katsauksessa sosiaalisesti osallistavaa taidetta ja taiteisiin osallistumisen, terveyden ja hyvinvoinnin välisiä kytköksiä ArtsEqual-hankkeen Arts in Health, Welfare, and Care -tutkimusryhmän (Taide terveyden, hoivan ja hyvinvoinnin konteksteissa) työn, lähestymistapojen ja keskeisimpien tulosten valossa.¹ Pyrin erityisesti avaamaan kulttuurihyvinvoinnin toteutumisen ehtoja tasa-arvon ja toimintavalmiuksien näkökulmista.

Taide, kulttuurihyvinvointi ja uuden tutkimusalan muotoutuminen

Taiteelta ja taidekasvatukselta edellytetään nykyään yhä enemmän yhteiskunnan haasteisiin vastaamista (Westerlund ym. 2021). Näihin odotuksiin liittyy filosofisia, poliittisia, teoreettisia ja käytännöllisiä tulokulmia yhdistävä keskustelu taiteen, kulttuurin, terveyden ja hyvinvoinnin kytköksistä. Tällaisia keskusteluja on käyty Suomessa aktiivisesti 1990-luvun lopulta asti (esim. Honkasalo & Salmi 2014; Houni ym. 2020; Kokkosalo 1997; Känkänen 2013; Liikanen 2003, 2010; Seitsalo & Taipale 2020; von Brandenburg

1. Tutkimusryhmään osallistuivat vuosien 2015–2021 aikana Heidi Fast, Marja-Liisa Honkasalo, Liisa Jaakonaho, Satu-Mari Jansson, Tuula Jääskeläinen, Taru Koivisto, Liisa Laitinen, Anu Laukkanen, Anne Pässilä, Eeva Siljamäki, Pinja Puha ja Taru Tähti. Haluan erityisesti kiittää Taru Koivistoa ja Taru Tähteä tutkimusryhmän alatutkimusten tulosten koostamisesta tämän artikkelin taustamateriaaliksi.

2008). Taiteen kentällä tällaista keskustelua on usein vierastettu poliittisena agendana ja vetoamalla taiteen autonomiaan. Esimerkiksi kirjailija Anneli Kanto (2021) kirjoitti äskettäin *Kritiikin uutisissa*:

Taide voi vaikuttaa monin tavoin ja tuottaa hyötyjä, mutta sen ei pidä edistää mitään muuta kuin hyvää taidetta. Sen tarkoitus ei ole olla osa palvelusektoria tai terveydenhuoltoa. Hyvinvointivaikutukset ovat sivuoireita ja hyvä on, jos niitä on. Taidetta tehdään taiteen vuoksi.

Tästä huolimatta esimerkiksi hoitotyön, kuntoutuksen, mielenterveytyksen, nuoriso-työn, pakolaistyön ja vankeinhoidon alueilla toteutettujen osallistavien taideperustaisten projektien määrä Suomessa ja monissa muissa maissa on kasvanut huomattavasti viime vuosikymmenen aikana (Lehikoinen 2017a). Taidekentän sirpaleisuus ja taiteilijan ammatti-identiteetin muutos ovatkin moninaistaneet taiteilijoiden työtä ja taidealan kehitystä koskevia keskusteluja (esim. Danhash 2018; Lehikoinen & Pässilä 2016; Westerlund & Gaunt 2021). Näkemykset polarisoituvat edelleen helposti: toisessa ääripäässä puhutaan taiteen autonomiasta ja toisessa yhteiskuntaan ja ihmisten hyvinvointiin vaikuttamisesta (Ilmola-Sheppard ym. 2021).

Taiteen hyvinvointivaikutuksista on ollut kokemuksellista tietoa vuosituhsien ajan, ja taiteen välineellisestä käytöstä on teoretisoitu jo Platonin teoksessa *Valtio* noin 2 500 vuotta sitten (Belfiore 2006, 2016). Eleonora Belfiore ja Oliver Bennett (2008) näkevätkin, että sosiaalisesti osallistavassa taiteessa on pitkälle kyse länsimaisen ajattelun historiaan ulottuvasta ymmärtämisen tavasta. Siksi kiinnostusta taiteen, terveyden ja hyvinvoinnin välisistä kytköksistä tai yleisemmin sosiaalisesti osallistavasta taiteesta ei pidä yksinkertaistaa pelkästään viimeaikaisten poliittisten ohjelmien aiheuttamaksi ei-toivotuksi taantumaksi. Kyse on myös laajemmasta systeemisen tarkastelun esiin nostamasta tarpeesta purkaa niin taiteen kuin muidenkin instituutioiden välisiä raja-aitoja voimakkaasti siiloutuneessa yhteiskunnassa (Ilmola-Sheppard ym. 2021).

Tutkimuksellisessa keskustelussa taiteen, terveyden ja hyvinvoinnin välisistä kytköksistä on kyse myös uuden monitieteisen tutkimusalan muotoutumisesta. Viime vuosina useat akateemiset kustantajat ovat julkaisseet lukuisia kirjoja taiteen, terveyden ja hyvinvoinnin välisistä yhteyksistä (esim. Clift & Camic 2016; Corbin ym. 2021; Daykin 2020; Dewey Lambert 2016; Fancourt 2017; Karkou ym. 2017; Lehikoinen & Vanhanen 2017; Laitinen 2017a; MacDonald ym. 2012; Sticklely & Clift 2017). Nopeasti kehittyvälle tutkimusalalle on omistettu myös kansainvälisiä tiedejulkaisuja, kuten *Arts & Health*, *Journal of Applied Arts & Health* ja *Nordic Journal of Arts, Culture, and Health*, jotka tekevät näkyväksi eri suuntiin avautuvia tutkimusintressejä, teemoja ja metodologioita. Vaikka taiteisiin osallistumisen terveys- ja hyvinvointivaikutuksista on olemassa paljon tutkimusnäyttöä (Fancourt & Finn 2019), kritiikkiä on esitetty muun muassa tutkimusten laadusta, tutkimusmenetelmien valinnasta ja todisteiden riittämättömyydestä (Crossick & Kaszynska 2016). Esimerkiksi kokeellisen tutkimuksen osalta on syytä tiedostaa, että on yleensä epävarmaa, voidaanko tällaiset tutkimukset siirtää tosielämään. Tilastotutkimuksissa haasteena puolestaan on kausaalisuhteen osoittaminen: ongelmien syiden ja seurausten määrittely ja niiden erottaminen toisistaan. (Statens kulturråd 2008.) Taiteen vaikutusten taideperustaiseen tarkasteluun voi liittyä myös luottamuksellisuuteen ja anonymiteettiin liittyviä haasteita (Byrne ym. 2018). Terveys- ja yhteiskuntatieteiden

menetelmillä toteutettu tarkastelu on puolestaan johtanut siihen, että taiteilijat kokevat tulewansa syrjäytetyiksi arviointikeskusteluissa (Daykin ym. 2017). Yleisemmin kritiikkiä on esitetty siitä, että tutkimusalalla ei vallitse yksimielisyyttä taiteen arvon osoittamisesta käytännön tasolla, mikä on johtanut siihen, että näyttöpohjaa epäillään heikoksi (mt.). Lisäksi aikaisempiin tutkimuksiin on liittynyt tutkimustulosten yliarviointia ja epätarkkaa yleistämistä (Clift 2020; Odendaal ym. 2019). Taideperustaisia hyvinvointipalveluja on myös kritisoitu elitistisenä luksuksena etuoikeutetuille (Clift ym. 2010). Keskustelu taiteen, terveyden ja hyvinvoinnin välisistä kytköksistä eli niin sanotusta kulttuurihyvinvoinnista onkin aiheellista liittää kysymyksiin taiteen ja taidekasvatuksen palvelujen tasa-arvoisesta saavutettavuudesta, jota on tutkittu ArtsEqual-hankkeessa.²

Kulttuurihyvinvointi on monimerkityksinen käsite. Sillä viitataan 1) ihmisen kokemukseen siitä, että taide ja kulttuuri ovat yhteydessä hänen tai muiden hyvinvointiin tai lisäävät sitä, 2) ilmiöön, jossa kulttuuri ja taide välittävät terveyteen ja hyvinvointiin liittyviä merkityksiä saaden aikaan positiivisia vaikutuksia yksilöissä ja yhteisöissä, ja 3) ekosysteemiin eli toimiala- ja sektorirajat ylittävään moniammatilliseen kenttään, jossa tuotetaan kulttuurihyvinvointiin liittyvää tietoa ja koulutusta sekä kehitetään siihen liittyviä toimintatapoja ja osaamista (Lilja-Viherlampi & Rosenlöf 2019). Kulttuurihyvinvointi voidaan nähdä myös eräänlaisena rajavyöhykkeenä (boundary zone), joka mahdollistaa monitieteisen keskustelun ja neuvottelun esimerkiksi siitä, mikä käy taiteen vaikuttavuuden näytöstä (Laukkanen ym. 2021). Lisäksi sitä voi tarkastella performatiivisena (Austin 1962) eli todellisuutta luovana toimintana, koska se saa aikaan uudenlaisia palveluja, toimintakäytäntöjä ja -malleja sekä suosituksia, koulutuksia, ammatteja, lainsäädäntöä, seurantaa ja arvioinnin indikaattoreita. Tässä artikkelissa käytän kulttuurihyvinvointia lähinnä ensiksi mainitussa merkityksessä. Kulttuurihyvinvoinnin toteutumisella puolestaan tarkoitan sitä, miten ihmisillä on taiteisiin osallistumalla mahdollisuus rakentaa omaa taidesuhdettaan ja siten vahvistaa kulttuurista pääomaansa, sosiaalista pääomaansa ja toimintavalmiuksia. Näiden käytön voidaan ajatella edistävän henkilökohtaista kasvua ja hyvinvointia yksilön tasolla ja tukevan inhimillistä kehitystä ja yhteishyvää yhteisön tasolla.

Tutkimusryhmämme tarkasteli vuosien 2015–2021 aikana taiteisiin osallistumista terveys- ja sosiaalialan ympäristöissä. Tässä yhteydessä taiteisiin osallistumisella tarkoitetaan toimintaa, jossa ihmiset asettuvat vuorovaikutukseen taiteen kanssa siten, että siinä syntyy kokemuksia, elämyksiä, merkityksiä ja yhteiskunnallista toimijuutta ja että taiteissa elävytyminen ja innoittuminen tuottavat hyvinvointia (Pirnes & Tiuhonen 2010). Taiteisiin osallistuminen on olennaisesti kytköksissä jokaisen henkilökohtaiseen taidesuhteeseen ja kulttuuriosallisuuteen (Lilja-Viherlampi & Rosenlöf 2019). Vaikka henkilökohtaiset tutkimusintressimme ja tulokulmamme vaihtelivat, pyrimme arvokeskusteluissa sijoittumaan edellä mainittujen ääripäiden välille huomioiden niihin liittyvät

---

2. ArtsEqual (2015–2021) oli Suomen Akatemian Strategisen tutkimuksen neuvoston rahoittama laaja monitieteinen tutkimushanke, jossa tutkittiin, kuinka taide julkisena palveluna voisi lisätä yhteiskunnallista tasa-arvoa ja hyvinvointia 2020-luvun Suomessa (projektinumero 314223). Hankkeessa keskityttiin tunnistamaan sellaisia taiteen ja taidekasvatuksen palveluissa olevia osallistumisen esteitä ja eriarvoistavia mekanismeja, jotka vaikeuttavat tasa-arvoista saavutettavuutta ja jotka kokonaistarkastelussa ylläpitävät yksilöiden ja eri ihmisryhmien välistä epätasa-arvoa (www.artsequal.fi).

näkökulmat ja haasteet. Tavoitteenamme oli ymmärtää ja artikuloida taiteen, hyvinvoinnin ja terveyden³ välisiä yhteyksiä, osallistua näitä yhteyksiä koskevaan keskusteluun ja jäsentää keskustelujen teemoja kriittisesti, koska nämä yhteydet eivät ole itsestään selviä, saatikka automaattisia. Vaikka tutkimuksemme voi ehkä näyttäytyä ”vaarallisena” taiteen autonomian puolustamisen näkökulmasta, tarkastelumme perusteet löytyvät taidealalla parin viimeisen vuosikymmenen aikana tapahtuneista muutoksista: taiteen ammattilaisuuden ja taideorganisaatioiden toiminnan laajentumisesta (esim. Lehikoinen 2019a; Westerlund & Gaunt 2021).

Sosiaalinen osallisuus, hyvinvointivaltion laajenemiskehityksen päättymisen ja taide

Keskustelu taiteen, terveyden ja hyvinvoinnin välisistä kytköksistä on osa laajempaa yhteiskunnallista ja poliittista keskustelua sosiaalisesta osallisuudesta. Sitä on käyty yhä enemmän viimeisten kahden vuosikymmenen aikana samalla, kun työttömyys, kansainvälinen muutto ja taloushaasteet ovat kasvaneet. Sosiaalinen osallisuus syrjäytymisen vastakohtana on 1990-luvun puolivälistä asti ollut osa Euroopan unionin hyvinvointipolitiikkaa. Tietoisuus hyvinvointitutkimuksesta on lisääntynyt ja sen seurauksena Taloudellisen yhteistyön ja kehityksen järjestö (OECD) on ohjeistanut jäsenmaitaan subjektiivisen hyvinvoinnin mittaamisessa. Lähes kaikki OECD-maat huomioivatkin nykyään ihmisten kokeman onnellisuuden osana toimenpidesuosituksia, joiden tavoitteena on edistää parempaa elämää. (Helliwell ym. 2015.) Myös terveysalan keskusteluissa ollaan nykyään aikaisempaa tietoisempia terveyden ja hyvinvoinnin kulttuurisista konteksteista (Napier ym. 2014). Esimerkiksi Maailman terveysjärjestö WHO on viime aikoina osoittanut kiinnostusta taiteen vaikutuksiin terveyteen ja hyvinvointiin (Fancourt & Finn 2019; Fietje & Stein 2017).

Suomessa keskustelua taiteen, terveyden ja hyvinvoinnin välisistä kytköksistä kehystää huoli hyvinvointivaltion laajenemiskehityksen päättymisestä ja kasvavasta kestävyysvajeesta.⁴ Kestävyysvajeen seurauksena valtion ja kuntien pitää tehdä valintoja – esimerkiksi supistaa tai ainakin suunnata uudelleen peruspalvelujen julkista rahoitusta osana peruspalvelu- ja etuusjärjestelmän uudistusta (Julkunen 2017). Samaan aikaan tiedetään, että kasvava eriarvoistuminen johtaa syrjäytymiseen, pahoinvointiin, terveysongelmiin ja poliittiseen polarisoitumiseen (Mattila 2020; Myllyniemi 2008; Putnam 2000, 2015; Therborn 2014). Tämä yhteiskunnallinen muutos pakottaa Suomen etsimään sosiaalisesti ja taloudellisesti kestäviä uusia ratkaisuja hyvinvoinnin turvaamiseksi laajenemisen

3. Hyvinvoinnin ymmärsimme kokonaisvaltaisena hyvinvointina (Allardt 1976), jonka toteutumisessa toimintavalmiudet (Sen 2009) ovat keskeisinä. Maailman terveysjärjestön perustasiakirjan mukaan terveys on ”täydellisen fyysisen, henkisen ja sosiaalisen hyvinvoinnin tila eikä pelkästään sairauden tai vaivan puuttumista” (World Health Organization 2020, 1, kirj. käännös). Samalla se on ihmisen hyvinvoinnille tärkeä osatekijä ja resurssi, jota määrittävät niin sosiaaliset kuin kulttuuriset taustatekijät (Napier ym. 2014; Palosuo ym. 2013).

4. Kestävyysvaje tarkoittaa, että Suomessa on muuhun Eurooppaan nähden jyrkästi ikääntyvä väestö, suhteellisen pitkän eliniän odote, erittäin matala syntyvyys ja vähäinen osaavan työvoiman maahanmuutto. Kaikki tämä yhdessä kasvattaa kestävyysvajetta, jonka keskeisenä aiheuttajana pidetään väestön ikääntymisestä johtuvien eläke- ja hoivamenojen kasvua samalla, kun työikäisten veronmaksajien suhteellinen osuus koko väestöstä pienenee. (Julkunen 2017.)

jälkeisessä hyvinvointivaltiossa (Julkunen 2011). 2000-luvulla taidelähtöinen luovuus ja aktiivinen kulttuuriin osallistuminen onkin nähty potentiaalisena keinona vahvistaa sosiaalista hyvinvointia ja terveyttä Suomessa (Liikanen 2010), mikä näkyy muun muassa kansallisissa poliittisissa ohjelmissa ja strategisessa monialaisessa yhteistyössä ministeritasolla (Laitinen ym. 2020).

Taiteita, taiteellista ajattelua, luovuutta ja taiteisiin perustuvia lähestymistapoja on käytetty yksilöllisten ja sosiaalisten vaikutusten luomiseen monissa yhteyksissä vuosien ajan (Lehikoinen ym. 2021). Historiallisesti hoitoympäristöjen estetiikkaa ja kulttuurin läsnäoloa hoidossa on korostettu Suomessa jo 1920-luvulla (Neuman-Rahn 1924). Mielenterveyden häiriöiden hoidon nykyaikaistaminen toi taiteet mielenterveystyön ja terapian piiriin sosiaalisen aktivismin myötä 1970-luvun alun Suomessa. Draama otettiin virallisesti mukaan toimintaterapian opetuksen opetussuunnitelmaan Helsingin sairaanhoito-opistossa vuonna 1972 (Rusi-Pyykkönen 2002). Draama-, musiikki-, taide- ja tanssiterapiatieto onkin tehnyt näkyväksi taiteiden ja taiteiden parissa toimimisen merkityksiä ja mahdollisuuksia osana hoitoa, kuntoutusta ja hyvinvointia (esim. Alanne 2010; Lilja-Viherlampi 2007; Nolte 2020; Rankanen ym. 2007; Ylönen 2018).

Suomessa 2000-luvun alun keskustelut taiteen, kulttuurin, terveyden ja hyvinvoinnin kytköksistä juontavat Arts in Hospitals -hankeeseen, joka käynnistettiin osana YK:n ja Unescon maailmanlaajuisia kulttuurikehityksen vuosikymmentä 1990-luvun alussa (Liikanen 2003). Terveyttä kulttuurista -verkosto perustettiin sen innostamana Suomessa vuonna 1992. Uuden sysäyksen keskustelulle antoi Taiteesta ja kulttuurista hyvinvointia -toimintaohjelma (2010–2014), jonka myötä Turun ammattikorkeakoulun yhteyteen perustettiin taiteen hyvinvointivaikutuksien yhteyspiste Taikusydän vuonna 2015. Myös Taiteen edistämiskeskus (Taike) on vienyt eteenpäin ns. kulttuurihyvinvointikeskustelua, joka kulminoitui vuosina 2015–2019 toteutettuun taiteen käytön, hyvinvoinnin ja osallistamisen kehittämissuunnitelmaan. Sen jatkona Taikessa käynnistettiin kulttuurihyvinvoinnin asiantuntijapalvelu vuonna 2020. (Houni ym. 2020.)

Monitieteinen näkökulma sosiaalisesti osallistaviin taidepalveluihin

ArtsEqual-hankkeessa taidealan ja taidekasvatusalan toimintaa tarkasteltiin taide- ja taidekasvatuspalveluja tuottavana toimintajärjestelmänä, joka on kulttuurihistoriallisesti erityinen ja sosiaalisissa käytännöissä muotoutunut (Ilmola-Sheppard ym. 2021). Tarkastelua rajasi Tasa-arvoinen yhteiskunta (EQUA) -tutkimusohjelma, jonka Suomen Akatemian Strategisen tutkimuksen neuvosto oli asettanut ja valtioneuvosto hyväksynyt (Suomen Akatemia s.a.). Taide- ja taidekasvatusorganisaatioiden julkisrahoitteista toimintaa tarkasteltiin siten tasa-arvon edistämisen näkökulmasta yhteiskunnassa ihmisille tarjottavina (perus)palveluina. Tutkimusryhmämme tutki taideperustaista palvelutoimintaa, joka sosiaalisina innovaatioina terveystieteiden ja sosiaalialan konteksteissa voisi vahvistaa yhdenvertaisia osallistumisen mahdollisuuksia erityisesti syrjäytymisvaarassa olevien ja marginalisoitujen ihmisten ja ryhmien osalta.

Taidelähtöiset palvelut voidaan määritellä laajasti erityiseksi sosiaalisesti osallistavan taiteen muodoksi. Kyse on taiteen ja taidekasvatuksen käytännöistä, joissa usein hyödynnetään muiden alojen – mm. taidekasvatuksen, kasvatustieteiden, sosiologian, kielitieteiden ja antropologian – tietoa ja käytäntöjä mielekkäiden vuorovaikutustilanteiden ja tai-

dekokemusten luomiseen (Helguera 2012) tavoilla, jotka osallistavat ihmisiä ja yhteisöjä toimintaan ja kannustavat vuoropuheluun (Bishop 2012; Kester 2012). Kuten sosiaalisesti osallistava taide yleensä, tällainen palvelutoiminta on paikkasidonnaista: se ottaa huomioon paikan ja osallistujien erityisyyden, ainutlaatuisen historian, sosiaaliset olosuhteet ja poliittiset kontekstit. Se tarttuu usein yhteiskunnallisiin haasteisiin ja pyrkii muutokseen tekemällä interventioita sosiaalisiin suhteisiin (Sachs Olsen 2019). Tutkimusryhmämme fokus oli nimenomaan sellaisissa taidelähtöisissä palveluissa, joiden tavoitteena on kulttuurihyvinvoinnin vahvistaminen. Kyse on taidealan ammattilaisten ja organisaatioiden tarjoamista palveluista yksityishenkilöille ja yhteisöille (esimerkiksi sairaalalle, yksityiselle palvelutalolle, kunnan kotihoidon palveluille tai koulutoimelle). Näissä palveluissa yhden tai useamman taidemuodon taiteellisten ja taidekasvatuksellisten prosessien ja tuotosten keinoin stimuloidaan yksilön tai yhteisön oppimista ja muutosta sekä pyritään siten vahvistamaan hyvinvointia tai terveyttä yhteiskunnassa. Tällaisia palveluja on monenlaisia, niiden kesto vaihtelee ja niitä toteuttavat eri taidealojen taiteilijat ja pedagogit, jotka osallistavat ihmisiä taiteelliseen ajatteluun, taidetekoihin, sosiaaliseen vuorovaikutukseen ja yhteispohdintaan. Tällaisilla palveluilla on taiteelliseen toimintaan osallistamisen rinnalla yleensä hyvinvoinnin edistämiseen liittyviä tavoitteita, jotka voivat olla luonteeltaan esimerkiksi pedagogisia, sosiaalisia tai terveydellisiä. Siten ne edellyttävät yleensä myös palvelua tuottavilta taiteilijoilta ja taideopettajilta erityisosaamista (ks. esim. Lehikoinen 2019b; Lehikoinen ym. 2021).

Laajemmassa tarkastelussa tällaiset palvelut voidaan nähdä uusina sosiaalisina innovaatioina, joilla pyritään turvaamaan ihmisten hyvinvointia laajenemisen jälkeisessä hyvinvointivaltiossa. Tällaisessa kontekstissa toimivat taiteilijat ja taidekasvattajat joutuvat usein väistämättä neuvottelemaan paikkaansa ja toimintansa reunaehtoja suhteessa uusliberalistisiin⁵ ja institutionaalisiin rasisiteisiin ja odotuksiin (Sachs Olsen 2019). Tutkimusryhmässä pohdimme erityisesti, miten taideperustaiset palvelut voisivat vahvistaa ihmisten ja ryhmien sosiaalista osallisuutta, yhteisöön osallistumista ja hyvinvointia. Lisäksi tarkastelimme yhdenvertaisuuden, osallisuuden ja hyvinvoinnin toteutumista nimenomaan sosiaali- ja terveysalan ympäristöihin sijoittuvissa taideperustaisissa palveluissa. Niihin liittyvää toimintaa ja tuloksia tarkastelimme neljästä näkökulmasta: palvelun käyttäjien, tarjoajien, tilaajien ja päättäjien. Tavoitteenamme oli 1) tuottaa tietoa näihin palveluihin liittyvistä oikeutusperusteista, käytännöistä, merkityksistä, vaikutusmekanismeista ja eriarvoisuutta tuottavista mekanismeista, 2) tunnistaa hyviä käytäntöjä, jotka vahvistavat aktiivista toimijuutta, yhteisöön osallistumista, hyvinvointia ja elämänlaatua eri ryhmissä, kuten esimerkiksi vanhukset, nuoret, maahanmuuttajataustaiset henkilöt ja opiskelijat, ja 3) tukea poikkisektorillista yhteistyötä ja monialaisia kumppanuuksia sekä edistää systeemistä lähestymistapaa taiteen, terveyden ja hyvinvoinnin välillä Suomessa.

Tutkimusryhmässä toteutettiin neljä alaprojektia, jotka tarkastelivat a) taideperustaisen toiminnan käytäntöjä, ammatillista osaamista ja haasteita, b) rooleja, positioita ja valtasuhteita taideperustaisessa toiminnassa, c) moniammatillista yhteistyötä ja d) taideperustaisen toiminnan oikeutusta terveys- ja sosiaalialan konteksteissa. Alaprojek-

5. Uusliberalismi ymmärretään tässä yhteydessä sellaisten älyllisten virtausten, poliittisten suuntausten ja sääntelyjärjestelmien yhdistelmänä, jonka avulla yhteiskunnallisen toiminnan alueita pyritään yhä laajemmin alistamaan markkinamekanismeihin liittyvälle ajattelulle, toimintakäytännöille ja eetokselle (Pinson & Journal 2016).

teissa taideperustaisia palveluja tarkasteltiin useassa interventio-kontekstissa, joita olivat muun muassa vanhusten palvelutalot ja kotihoito, monikulttuurinen nuorisotyö, pakolaistaustaisten maahanmuuttajien kotoutus, kotiympäristöissä järjestettävä yhteisötaide, vauvasirkus neuvolatoiminnan yhteydessä, matalan kynnyksen nuorisopalvelut ja opiskelijaterveydenhuollon tarjoama kuorotoiminta sosiaalisista peloista kärsiville opiskelijoille. Laadullista tutkimusaineistoa kerättiin muun muassa aikaisempia ja käynnissä olevia taideperustaisia palveluja koskevista julkaistuista ja julkaisemattomista materiaaleista, haastatteleamalla taideperustaisten palvelujen tarjoajia (praktikoita ja välittäjäorganisaatioiden edustajia), tilaajia (esim. virkamiehiä) ja loppukäyttäjiä (osallistujia), praktikoiden päiväkirjojen avulla ja havainnoimalla ja videoimalla toimintaa.

Monitieteisessä tarkastelussa hyödynnettiin ja yhdisteltiin muun muassa musiikkikasvatuksen ja tanssipedagogiikan tutkimuksen, kulttuuritutkimuksen, taiteen sosiologian ja oikeustieteen näkökulmia. Tutkimusote oli postpositivistinen, ja tutkimusmenetelminä käytettiin muun muassa laadullisten menetelmien yhdistelyä, diskurssianalyysia, etnografiaa ja osallistavaa toimintatutkimusta. Tiukasti ennalta asetetun tutkimusmetodologian sijaan tavoitteena oli pitää metodologinen kehys dynaamisen elävänä ja ei-lineaarisena (Koro-Ljungberg 2016) sekä avoimena systeemiajattelulle (Meadows 2009; Stroh 2015), joka mahdollistaa monimutkaisten suhteiden tarkastelun 1) taiteen, terveyden ja hyvinvoinnin välillä, 2) taide- ja kulttuurialan, terveysalan ja sosiaalialan välillä ja 3) taideperustaisten palvelujen tarjoajien, tilaajien ja loppukäyttäjien välillä. Tutkimusaineistojen analysoinnissa ja tulkinnassa pyrittiin moninäkökulmaisuuteen ja diskurssien, käytäntöjen ja raportoitujen kokemusten moninaisuuden huomioimiseen. Vaikka taideperustaisten palvelujen tarkastelun painopiste oli paikallisissa, sosiaalisesti erityisissä konteksteissa, tutkimusryhmä pyrki huomioimaan myös laajempaa diskursiivista tilaa, joka kehystää taideperustaisia palveluja ja niihin liittyvää toimintaa eri konteksteissa.

Tutkimusryhmälle keskeisiä käsitteitä olivat muun muassa kulttuuri, taide, taideperustaiset palvelut, osallistajat, toimijuus, toimintavalmiudet, yhdenvertaisuus, eriarvoisuus ja kulttuuriset oikeudet. Ryhmän tutkijat määrittelivät näitä käsitteitä hieman eri tulokulmista, ja yhdeksi tehtäväksi muodostuikin käsitteiden tiivistetty määrittely siten, että ymmärsimme toinen toisiamme ja että myös vuorovaikutuskumppanimme ymmärtäisivät meitä.⁶ Hankkeen edetessä alaprojektien tarkastelua metatasolla yhdisti kulttuurihyvinvoinnin käsite ja kysymys kulttuurihyvinvoinnin tasa-arvoisen toteutumisen ehdoista, joita tarkastelen jäljempänä. Tämän artikkelin meta-analyysi rakentui abduktiivisesti (Anttila 1998). Tutkimusryhmässä tuotetut tutkimusartikkelit ja -raportit lähiluetettiin useaan kertaan ja niistä pyrittiin tunnistamaan kohtia, joissa artikuloidaan kulttuurihyvinvoinnille keskeisiä käsitteitä, tutkijoiden havaintoja taidetoiminnan vaikutuksista

---

6. Strateginen tutkimus pyrkii löytämään ratkaisuja haasteisiin aktiivisessa vuorovaikutuksessa keskeisten tiedonhyödyntäjien eli vuorovaikutuskumppaneiden kanssa (Mickwitz & Maijala 2015). ArtsEqual-hankkeessa vuorovaikutuskumppaneita oli hankkeen päättyessä yli 60. Ne edustivat julkishallintoa (esim. opetus- ja kulttuuriministeriö, sosiaali- ja terveysministeriö, aluehallintovirastoja, Opetushallitus ja Taiteen edistämiskeskus), järjestöjä (esim. Kuntaliitto, Kulttuuria kaikille palvelu, Taiteen perusopetusliitto ja Musiikkioppilaitosten liitto), useita kaupunkeja ja yliopistoja. Vuorovaikutuskumppaneiden kanssa tehdyn yhteistyön tavoitteena oli edistää tiedon ja tutkimusperäisten toimenpidesuosittelujen käyttöönottoa päätöksenteossa ja toiminnan kehittämisessä yhteiskunnan eri osa-alueilla.

ja vaikutuksien mekanismeista sekä haasteista vaikutusten tutkimuksessa, kulttuuristen oikeuksien toteutumista estävistä mekanismeista, taiteen ammattilaisten muuttuvista työkuvista ja jatkotutkimustarpeista. Tämän artikkelin lopputulemat rakentuivat siten kriittisinä tulkintoina tarkasteltujen tekstien ja tutkimukselle keskeisten teorioiden välisessä älyllisessä ristipölytyksessä.

Kulttuurihyvinvoinnin mahdollistuminen tasa-arvonäkökulmasta

Tässä aluvuossa tarkastelen, miten kulttuurihyvinvoinnin toteutumisen edellytykset jäsentyivät tutkimusryhmämme monitieteisinä pohdintoina, joissa hyödynnettiin ja integroitiin käsitteitä muun muassa valtiosääntöoikeudesta, Amartya Senin (1980, 1999) ja Martha Nussbaumin (2006) toimintavalmiuksien teoriasta ja Pierre Bourdieun (1986) sosiologiasta (ks. kuvio 1).

Kuvio 1. Kulttuurihyvinvoinnin toteutuminen tasa-arvon ja toimintavalmiuksien näkökulmasta.

Kulttuurihyvinvoinnin konstitutionaalinen perusta

Suomessa valtiosääntö luo konstitutionaalisen perustan kulttuurisille perusoikeuksille ja sitä kautta kulttuuristen perusoikeuksien ja kulttuurihyvinvoinnin toteutumiselle.⁷ Kulttuuriin perusoikeuksiin kuuluu oikeus osallistua taiteisiin ja kulttuuriin, kehittää itseään ja yhteisöään niiden avulla sekä mahdollisuus ilmaista itseään vapaasti. Suomen perustuslaki, YK:n ihmisoikeuksien julistus ja monet Suomea sitovat kansainväliset ihmisoikeussopimukset turvaavat nämä oikeudet (Lehikoinen & Rautiainen 2016).

Tämän lisäksi valtiosääntö sisältää yhdenvertaisen kohtelun vaatimuksen. Yhdenvertaisuuslain 8. §:n mukaan henkilöön liittyvät tekijät, kuten ikä, etninen tai kansallinen

7. Konstitutionalismilla tarkoitetaan laajasti ymmärrettyinä sellaista ajatusta valtiosäännöstä, jossa yksilön oikeudet ja niihin pääsy asetetaan keskeiseksi yhteiskunnassa. Tällainen valtiosääntö muun muassa ”turvaa ihmisarvon loukkaamattomuuden ja yksilön vapauden ja oikeudet sekä edistää oikeudenmukaisuutta yhteiskunnassa” (Suomen perustuslaki 731/1999, 1. §).

alkuperä, kansallisuus, kieli, uskonto, vakaumus, mielipide, terveydentila, vammaisuus, sukupuolinen suuntautuminen tai muu henkilöön liittyvä syy, eivät saa vaikuttaa kenenkään mahdollisuuksiin saada erilaisia palveluja (Yhdenvertaisuuslaki 1325/2014). Yhdenvertaisen kohtelun vaatimus velvoittaa myös taide- ja kulttuuripalvelujen tarjoajia: kaikilla ihmisillä tulee olla yhdenvertaiset mahdollisuudet päästä osallisiksi taide- ja kulttuuripalveluista.

Konstituution turvaama mahdollisuuksien yhdenvertaisuus on myös se perusta, joka toteutuessaan antaa jokaiselle lähtökohtaisen mahdollisuuden tavoitella kulttuurihyvinvointia osallistumalla taiteisiin. Taiteen ja taidekasvatuksen palveluissa tunnistetut eriarvoisuutta tuottavat ja ylläpitävät mekanismit kuitenkin estävät mahdollisuuksien yhdenvertaisuuden toteutumisen monien ihmisten ja ryhmien osalta Suomessa (Ilmola-Sheppard ym. 2021). Edellä mainittu konstitutionaalinen perusta luo edellytykset vaatia yhdenvertaisuuden toteutumista taiteen ja taidekasvatuksen palveluissa riippumatta siitä, tuetaanko niiden tuottamista julkisin varoin.

*Perustoimintavalmiudet, kulttuurinen pääoma ja sosiaalinen pääoma
kulttuurihyvinvoinnin mahdollistavina tekijöinä*

Mahdollisuuksien tasa-arvo ei kuitenkaan ole riittävä ehto kulttuurihyvinvoinnin toteutumiselle yhteiskunnassa. Siihen tarvitaan myös valmiuksien tasa-arvoa. Toimintavalmiusteoriassa (capabilities approach) esitetty vaatimus valmiuksien tasa-arvosta pohtii kriittisesti ihmisten tosiasiallisia toimintavalmiuksia, jotka luovat keskeiset edellytykset jokaiselle tavoitella itselleen mielekästä hyvää elämää (Sen 1980). Hyvinvoinnin perusedellytyksiä, joita filosofi Martha Nussbaum (2006) kutsuu toimintavalmiuksiksi (capabilities), ovat jokaisen oikeus elämään, ruumiilliseen koskemattomuuteen ja terveyteen. Nussbaumien mukaan keskeisiä toimintavalmiuksia ovat myös vapaus käyttää aisteja, kuvitella ja ajatella, oikeus tunteisiin, itseilmaisuuksiin ja leikkiin, mahdollisuus sosiaaliseen vuorovaikutukseen, yhteenkuuluvuuden kokemiseen, toisen asemaan eläytymiseen, toisesta huolehtimiseen ja itsekunnioitukseen sekä luottamus siihen, että jokaisen ihmisarvoa myös kunnioitetaan. Toimintavalmiudet tosiasiallisesti mahdollistavat sen, että ihmiset voivat olla ja toimia haluamallaan tavalla, joita heidän on oman hyvinvointinsa kannalta perusteltua arvostaa (Robeyns 2006).

Kulttuurinen pääoma – sellaiset tietämyksen, taitojen, koulutuksen ja etujen muodot, joita ihmisillä on oman taustansa mukaan eri määriä ja jotka auttavat ihmisiä saavuttamaan tietyn aseman yhteiskunnassa (Bourdieu 1986) – voidaan lukea keskeiseksi toimintavalmiuksien osatekijäksi. Myös sosiaalinen pääoma – resurssit, jotka perustuvat ryhmäjäsenyyksiin ja -suhteisiin sekä vaikutus- ja tukiverkostoihin (Bourdieu 1986; ks. myös Putnam 2000) – voidaan ymmärtää toimintavalmiuksien osatekijäksi. Yhdessä nämä pääoman muodot tukevat sellaisten perustoimintavalmiuksien kehittymistä, joita osallistuminen taiteisiin edes jossain määrin edellyttää.

Toimijuus ehtona aktiivisesta taiteisiin osallistumisesta syntyville vaikutuksille ja hyödyille

Taiteen vaikutuksia korostava puhe yleisesti ottaen yksinkertaistaa liikaa taiteen ja yksilön välistä suhdetta: taiteesta puhutaan aktiivisena vaikuttajana ja ihmiset nähdään enemmän

tai vähemmän passiivisina vaikutusten kohteina (Matarasso 2011). Siten toimijuuden ja toimintavalmiuksien ja tosiasiallisten mahdollisuuksien keskeiset roolit kulttuurihyvinvoinnin toteutumisessa jäävät liian vähälle huomiolle. Samoin huomiotta jää toimijuuden ja toimintavalmiuksien välinen suhde, joka on molemmin suuntainen (Alkire & Deneulin 2009).

Toimintavalmiuksien teorian näkökulmasta voidaan väittää, että kulttuurihyvinvoinnin toteutuminen edellyttää mahdollisuuksien ja valmiuksien tasa-arvon toteutumisen lisäksi myös sitä, että vapautta, mahdollisuuksia ja toimintavalmiuksia tosiasiallisesti otetaan käyttöön ja että ihminen valitsee osallistua taiteisiin. Niinpä kulttuurihyvinvoinnin tavoittelussa korostuu toimijuus. Senin (1999) mukaan toimija on kuka tahansa, joka toimii ja saa aikaan muutosta. Toimijuudella puolestaan tarkoitetaan tässä yhteydessä ihmisen valmiutta asettaa ja tavoitella sellaisia päämääriä, joita itse arvostaa (mt.), ja toimia siten myös tavoilla, jotka edistävät henkilökohtaista kasvua ja hyvinvointia sekä myös inhimillistä kehitystä ja yhteishyvää. Toimijan päätös osallistua taiteisiin mahdollistaa taidekokemuksen elävänä, kehollisena kokemuksena ja siihen liittyvän dialogisuuden (Anttila 2003; Lehikoinen 2014; ks. myös Bakhtin 1981 ja Buber 1947), jonka kautta taidekokemus voi asettua tarkasteluun, avautua tulkinnoille ja saada aikaan toimintaa.

Toimijuus taiteissa edellyttää vapautta ja mahdollisuutta sivistää ja ilmaista itseään taiteen keinoin ilman pelkoa tai syrjintää. Samalla juuri toimijoina ihmiset voivat tehdä valintoja rakentaakseen sellaista maailmaa, jossa itsen sivistäminen ja ilmaisu taiteen keinoin voivat toteutua vapaasti. Siten ihmisten henkilökohtaisella taidesuhteella, jota laadukas taidekasvatus tukee varhaislapsuudesta läpi elinkaaren (Laes & Rautiainen 2020), on myös merkitystä sille, millaista tulevaisuutta ihmiset haluavat rakentaa yksin ja yhdessä. Päätös osallistua taiteisiin edellyttää toimijalta periaatteessa edes jonkinlaisia toimintavalmiuksia ja niissä ilmeneviä kulttuurista ja sosiaalista pääomaa.⁸ Samalla taiteisiin osallistuminen myös lisää ihmisen kulttuurista pääomaa ja usein myös sosiaalista pääomaa sekä siten myös toimintavalmiuksia niin, että heijastusvaikutuksina voi syntyä, kuten monet tutkimukset osoittavat, henkilökohtaista kasvua, hyvinvointia, inhimillistä kehitystä ja yhteishyvää. Näin kulttuurihyvinvointia edistävä toimijuus mielletään usein osaksi aktiivista, suunnitelmallista ja näkyviä tuloksia tuottavaa toimintaa. Mutta toimijuutta voi ilmentää myös toiminnalla, joka näyttäytyy passiivisuutena tai rajojen asettamisena – paikalleen pysähtymisenä, mukaantumisenä, kieltäytymisenä, sietämisenä tai unohtamisena (Tähti 2017). Esimerkiksi sairaalassa lapsen harvoja mahdollisuuksia omaehtoisuuteen on kieltäytyä sairaalaklovnin vierailusta tai sairaalamuusikon musiikkihetkestä.

Kulttuurihyvinvoinnin toteutumisen haasteet

Sosiologi Göran Therbornin (2014) mukaan eriarvoisuutta synnyttäviä mekanismeja yhteiskunnassa ovat etäänntyminen, ulos sulkeminen, hierarkisointi ja riisto. Tutkimusryhmämme alaprojekteissa tunnistettiin lukuisia eriarvoisuutta aiheuttavia mekanismeja,

8. Esimerkiksi teoksen rakenteelliset ulottuvuudet ja sen merkitysten monet kerrokset eivät avaudu musiikki-, taide- tai tanssiteosta tai teatteriesitystä tarkastelevalle yleisölle tuosta vaan. Niiden ymmärtämiseen vaaditaan tietoista havaintojen tekoa, reflektointia ja ajatusten vaihtoa, jonka oppii harjoittelemalla – yleensä korkealaatuisen opetuksen kannustamana (Lehikoinen 2014; ks. myös Adshhead 1988; Best 1986; Smith & Smith 1977).

jotka vaikeuttavat eri ihmisryhmien osallistumista taiteisiin ja estävät siten kulttuuristen oikeuksien ja kulttuurihyvinvoinnin toteutumista Suomessa. Keskeisimpiä niistä ovat ableistinen ajattelu, rakenteellinen portinvartijuus, ammattikuntien väliset hierarkiat ja vakiintuneet käsitykset ammatillisista perustehtävistä ja sosiaalinen stigma.

Ableistinen ajattelu, esteelliset ympäristöt ja avun puute

Ableistinen ajattelu, joka vallitsee taide- ja taidekasvatustaluuissa, on eräs keskeisimpiä eriarvoisuuksia aiheuttavia mekanismeja. Se hierarkisoi ja sulkee ulkopuolelle lukuisia taiteisiin osallistumisesta kiinnostuneita ihmisiä, jotka eivät täytä ”normaalin” taidepalvelujen kuluttajan kriteereitä (ks. Ilmola-Sheppard ym. 2021). Toisin sanoen taiteisiin ja taidekasvatukseen osallistujien oletetaan yleensä kykenevän itse tulemaan ongelmattomasti palveluntarjoajien tiloihin ja tilaisuuksiin. Kuten Jaakonaho (2019) on todennut, taidealalla on vielä rakenteellisia esteitä ja ajattelutapoja, jotka sulkevat esimerkiksi kehitysvammaisia ihmisiä alan palveluiden ulkopuolelle. Eriarvoistavat käytännöt eivät ole vain sosiaalisia tai diskursiivisia vaan myös materiaalisia. Siksi on syytä kiinnittää huomiota niihin materiaalisiin ympäristöihin, joissa taidetoimintaa järjestetään, jotta ne olisivat kaikille fyysisesti esteettömiä. (Jaakonaho & Junntila 2019.) Sutela (2017) puolestaan korostaa, että esteettömyyttä tarkasteltaessa tulisi kiinnittää huomiota liikuntaesteiden lisäksi myös tekijöihin, jotka voivat aiheuttaa epämukavuutta aistiyliherkille ihmisille. Silti esimerkiksi kuljetuksen ja avun puute voi aiheuttaa ylipääsemättömiä vaikeuksia esimerkiksi monille vanhuksille ja vammaisille osallistua taidepalveluihin (Lehikoinen 2017b).

Rakenteellinen portinvartijuus

Jotkut palveluntarjoajat ovatkin vastanneet edellä mainittuun saavutettavuuden haasteeseen kehittämällä taideperustaisia palveluja, jotka viedään ihmisten luo esimerkiksi koteihin, palvelutaloihin ja kouluihin (Koivisto & Laes painossa). Tällaiset palvelut ovat luonteeltaan sosiaalisesti osallistavia: niissä taiteilija tai taideopettaja pyrkii yhden tai useamman taidemuodon avulla vahvistamaan yksilöiden tai ryhmien hyvinvointia tarjoamalla yleensä mahdollisuuden dialogisuuteen, josta kumpuaa luovia ja esteettisiä kokemuksia, oivalluksia, toimintaa ja vahvistunutta toimijuutta, joka kannustaa asioiden pohdintaan, itsen ilmaisuun ja ratkaisujen ideointiin taiteen keinoin. Jotkut palveluntarjoajat ja hoivalaitokset ovat puolestaan lisänneet etäyhteyksien avulla ohjelmatarjontaa hoivalaitoksissa ja samalla pyrkineet edistämään yhdenvertaisuutta taiteisiin osallistumisessa. Laukkanen, Colliander ja Teikari (2017) ovat keräämiensä havainnointi- ja haastatteluaineistojen perusteella kuitenkin osoittaneet, että osalle hoivalaitosten asukkaista kyse on näennäisestä kulttuurisiin tarpeisiin vastaamisesta ja saavutettavuuden edistämisestä, koska kaikki asukkaat eivät päässeet osallistumaan tapahtumiin edes etäyhteyden välityksellä. Esimerkiksi vankilassa suljetun osaston vangeilla ei ollut pääsyä ruokasaliin, jossa etäkonsertti esitettiin, ja sitä ei myöskään voinut nähdä internetin välityksellä osastolta käsin. Vastaavasti hoivalaitoksissa monet asukkaat eivät päässeet seuraamaan etäkonserttia, koska laitoksen henkilökuntaa ei riittänyt saattamaan heitä tilaan, jossa konsertti oli nähtävissä. Siten hoivalaitosten toimintaperiaatteet ja käytännöt sekä henkilökunnan käsitykset asukkaiden toimijuudesta vaikuttavat olennaisesti asukkaiden mahdollisuuksiin päästä

osallisiksi taiteesta. Tutkijat tulkitsevat tämän rakenteelliseksi portinvartijuudeksi, joka hierarkisoi toimintoja ja siten sulkee asukkaita ulos taidepalveluista:

Hoivalaitosten olemassaolo ja ensisijainen toiminnan tarkoitus määrittelevät aina toiminnan arvojärjestyksen. Vankilassa vartiointi ja turvallisuus ovat ensisijaisia, kun taas hoivalaitoksissa keskiössä ovat ihmisen perustarpeet ja hoiva. Laitoksen toimintaperiaatteiden lisäksi eri ammattiryhmien tehtävät määrittävät toimijoiden motiiveja. (Laukkanen, Colliander & Teikari 2017, 15.)

Ammattikuntien hierarkisuus ja vakiintuneet käsitykset ammatillisista perustehtävistä

Pelkkä taidesisältöjen tarjonnan lisääminen hoivalaitoksissa ei siis riitä turvaamaan asukkaiden kulttuuristen oikeuksien ja kulttuurihyvinvoinnin toteutumista, vaan muutoksia tarvitaan myös hoivalaitosten toimintajärjestykseen, hoivalaitosten henkilöstön asenteisiin ja resurssien kohdentamiseen (Laukkanen, Colliander & Teikari 2017). Sote-alojen vakiintuneet ammattikunnat, niiden hierarkisuus ja alan koulutuksissa opiskelijoihin iskostetut määritelmät ja tulkinnat sosiaali- ja terveysalojen perustehtävästä vaikeuttavat myös kulttuurihyvinvoinnin toteutumista hoivalaitoksissa (Puha 2017). Lisäksi taiteisiin osallistumisen käsittäminen hoivalaitoksissa instrumentaalisesti lähinnä kuntoutuksen ja terapian näkökulmista ei välttämättä edistä asukkaiden mahdollisuuksia ilmaista ja sivistää itseään taiteen keinoin (Lehikoinen 2017b; Sutela 2017). Myös erityistä tukea tarvitsevien ja vammaisten henkilöiden osalta taiteisiin osallistuminen tulisi ymmärtää taiteen terapeuttista funktiota laajemmin itseilmaisun ja luovuuden mahdollisuutena, joka kietoo toiminnan osaksi laajempaa kulttuuri- ja taidesuhteen kehittymistä (Sutela 2017).

Nuorille aikuisille suunnattua ohjauspalvelutoimintaa tutkinut Anne Pässilä (2019) pitää puolestaan ongelmallisena ammatillista puhuntaa, jossa nuoret aikuiset vieraannetaan toimijasta toiminnan kohteeksi ja samalla nuorilta viedään pois toimijuuteen liittyvää valtaa ja vaihtoehtoja. Nuoren aikuisen ainutkertainen ja erityinen elämä muuntuu tällaisessa puhunnassa vajanaiseksi tilanteeksi, johon viranomainen puuttuu ottamalla tehtäväksi tunnistetun puutteen tai ongelman korjaamisen. Pässilä ehdottaa ratkaisuksi taidekasvatuksellista kriittisen ajattelun toimintamallia, jonka avulla nuorten aikuisten ohjauspalvelutoimintaa voidaan kehittää yhdenvertaisuuden näkökulmasta. Nuorten aikuisten omat kokemukset siitä, mikä on merkityksellistä ja vaikuttavaa, ovat keskeisinä tässä mallissa, ja Pässilän mukaan ne tulisikin huomioida nuorten aikuisten ohjaustöinnässä ja suhteessa.

Sosiaalinen stigma

Tutkimusten mukaan taiteisiin osallistumiseen voi usein liittyä terapeuttinen ulottuvuus ilman, että kyse olisi tavoitteellisesta taideterapiasta (de Botton & Armstrong 2019). Laitoksen (2017b) mukaan mielenterveyden häiriöiden kanssa eläville ihmisille osallistuminen taidetoimintaan mielenterveyspalvelujen ulkopuolella taidemaailman ympäristöissä, kuten esimerkiksi taidelaitoksissa, voikin olla monin tavoin merkityksellistä. Se ”voidaan kokea esimerkiksi vahvasti omaa mielenterveyskuntoutumista tukevana ja edistävänä, merkittävänä osana omaa paranemisprosessia” (Laitinen 2017b, 91). Mielenterveyden häiriöihin liittyvä syrjintä ja stigma – ei-toivotun sosiaalisen leimaantumisen synnyttämä

sisäinen häpeä ja itsearvostuksen väheneminen – ovat monille mielenterveyspotilaille kokemuksina pahempia kuin varsinaiset mielenterveyden häiriöt (Sangmoon ym. 2011; Thornicroft ym. 2016). Siksi mielenterveyden häiriöihin liitetyt sosiaaliset asenteet ja ennakkoluulot sekä niiden synnyttämä stigma voivat huomattavasti vaikeuttaa taiteisiin osallistumista mielenterveyspalvelujen ulkopuolella. Oikein järjestettynä taidelaitoksissa järjestetty toiminta voi olla yhteisöön mukaan ottavaa, ”minkä on havaittu olevan tärkeä osa sosiaalisen inklusion edistämistä ja [mielenterveyden häiriöihin liitetyn] stigman vähentämistä” (Laitinen 2017b, 91).

Ehdotuksia kulttuurihyvinvoinnin yhdenvertaisen toteutumisen edistämiseksi

Vaikka monissa kunnissa olisi tahtoa kulttuurihyvinvointia edistävään työhön, resurssit yhteistyön toteutumiseen eivät riitä tai niitä ei osata kohdentaa oikein. Perusrahoituksen puuttuessa kulttuurihyvinvointia edistävät palvelut jakaantuvat epätasaisesti ja keskittyvät yleensä suuriin kaupunkeihin. Pinja Puhana (2017) tekemissä haastatteluisissa haastattelutavat olivat yksimielisiä olemassa olevan tutkimustiedon kanssa siitä, että kulttuuri-, liikunta-, sosiaali- ja terveyspalvelujen toteutuminen yhdenvertaisesti ja rinnakkain siirtäisi painopistettä niin sanotusta kovasta hoidosta ennaltaehkäisevään toimintaan, mikä toisi hyvinvointihyötyjen lisäksi kustannussäästöjä. Haastatteluisissa myös ilmeni, miten taideperustaisten palvelujen kehittäminen ja ylläpitäminen pitkäjänteisesti sosiaali-, terveys-, kulttuuri- ja taidealojen välisenä yhteistyönä on vaikeaa lyhytkestoisen hankerahoituksen varassa. Tilannetta hankaloittaa politiikanteon lyhytnäköisyys, kun päätöksiä, suunnitelmia ja rahoitusohjelmia tehdään pahimmillaan vain muutaman vuoden tähtäimellä. (Puha 2017.)

Myös Pässilä ja Vince (2017) nostavat esiin hankerahoituksella toteutettavien hyvinvointiprojektien sekavat ongelmat. Esimerkiksi nuorille aikuisille suunnattujen palvelujen kehittämisessä Euroopan unionin, kansallisen hallituksen ja eri ministeriöiden sekä myös paikallisten virkamiesten ja yrittäjien asettamat ristiriitaiset vaatimukset kehystävät ja vaikeuttavat käytännön pyrkimyksiä luoda toimivaa vuorovaikutusta nuorten aikuisten kohtaamiseksi mikrotasolla: sellaista pedagogiikkaa, joka huomioisi heidät yksilöinä, joiden ainutlaatuiset elämäntilanteet tulisi ymmärtää ja joille tarjottavien palvelujen tulisi vastata todellisia tarpeita (Pässilä & Vince 2017). Nämä ristiriitaiset voimat saavat projektien johtajat kokemaan itsensä riittämättömiksi. Projektien johtajat kuvailevat nykyisiä organisaatiomekanismeja kylmiksi ja tuloslähtöisiksi ja kokevat paikallisten päättäjien kuuntelevan vain numeroja ja tilastoja, joiden ajatellaan osoittavan palvelujen tehokkuuden. Pässilä ja Vince (2017) toteavatkin nuorisopalveluilta puuttuvan mielikuvitusta tuottaa aidosti merkityksellisiä ja hyödyllisiä palveluja, jotka ulottuisivat nuorisotyön sisäisiä ammatillisia vaatimuksia pidemmälle.

Kuten edellä on keskusteltu, niin jotta kulttuurihyvinvointi mahdollisimman monen kohdalla toteutuisi läpi elinkaaren ja elämäntilanteista riippumatta, on kulttuuriset tarpeet ymmärrettävä perustarpeiksi. Se edellyttää kulttuuristen perusoikeuksien toteutumista osana perustuslaissa jokaiselle turvattua oikeutta ilmaista, sivistää ja kehittää itseään. Lisäksi se edellyttää myös toimintavalmiuksien tasa-arvon toteutumista. ArtsEqual-hankkeessa tuotetut kolmetoista tutkimusperustaista toimenpidesuosituksia tarjoavat lukuisia konkreettisia ehdotuksia kulttuuristen oikeuksien ja kulttuurihyvinvoinnin yh-

denvertaisen toteutumisen edistämiseksi Suomessa. Toimenpidesuositukset on suunnattu kunnille ja kunnissa toimiville palveluntuottajille, kuten peruskouluille, päiväkodeille, taiteen perusopetuksen oppilaitoksille, taideorganisaatioille, seurakunnille, sosiaali- ja terveysalan palveluntuottajille ja kolmannen sektorin toimijoille sekä poliittisille päättäjille ja päätöksiä valmisteleville virastoille ja ministeriöille (ks. www.artsequal.fi).

Tutkimusryhmämme tutkijat ovat myös omista artikkeleistaan esittäneet ehdotuksia, jotka toteutuessaan edistäisivät kulttuuristen oikeuksien ja kulttuurihyvinvoinnin tasa-arvoista toteutumista. Kulttuurisia oikeuksia ja kulttuurihyvinvointia koskevan tiedon puute eri ammattikunnissa on pullonkaula, johon voidaan vaikuttaa koulutuksella. Tutkijoiden ehdotuksissa korostetaankin tarvetta huomioida kulttuurisia oikeuksia ja kulttuurihyvinvointia koskevat ajatukset ja uusi tieto ammatillisissa koulutuksissa taide-, kulttuuri-, sosiaali-, terveys- ja opetusaloilla. Näillä aloilla jo toimivien ammattilaisten kulttuurihyvinvointiosaamista tulisi puolestaan päivittää täydennyskoulutuksella. Esimerkiksi Sutela (2017) korostaa taideperustaisiin palveluihin liittyvää täydennyskoulutuksen tarvetta taiteen ja taidekasvatuksen aloilla, jotta palvelujen saavutettavuutta ja esimerkiksi vammaisia ja erityistä tukea tarvitsevia henkilöitä koskeva tietämys olisi ajantasaista. Kulttuurihyvinvointiajattelun juurruttaminen terveysalan ammattilaisten arkeen puolestaan edesauttaa potilaan kulttuuristen tarpeiden huomioimista ja ”tukea potilaskeskeisen hoitotyön kehittämistä kokonaisvaltaisesti” (Koivisto ym. 2020, 5).

Kulttuurihyvinvoinnin edistäminen edellyttää usein moniammatillista yhteistyötä. Tällainen yhteistyö voi olla eri alojen välissä tapahtuvaa (interprofessional) keskustelua ja tiedonvaihtoa yhteisen käsityksen ja tavoitteen muodostamiseksi, tai se voi olla asiantuntijarajoja sovitusti ylittävää (transprofessional) yhteistyötä – molemmissa tapauksissa kyse on asiakas- tai tarvelähtöisestä toiminnasta (Isoherranen 2005). Moniammatillisen työn edellytyksiä ovat muun muassa kyky viestiä ja jakaa tietoa ymmärrettävästi, kyky ottaa yhdessä vastuuta, halu oppia ja toimia asiantuntijana ja valmius sopia tai mukauttaa työrooleja tiimissä tilanne- ja tarvelähtöisesti (mt.). Kulttuurihyvinvoinnin edistäminen onnistuneesti moniammatillisena yhteistyönä edellyttää edellä mainittujen valmiuksien vahvistamista taide-, kulttuuri-, sosiaali-, terveys- ja opetusaloilla. Esimerkiksi Puha (2017) nostaa esiin tarpeen sekä löytää yhteinen kieli eri toimialojen välille että tunnistaa ne eri näkökulmat, joista eri toimialojen ammatillaiset tarkastelevat yhteistyötä. Taidealalla vallalla ollut työllistämispuhunta – siis ajatus taideperustaisista palveluista taiteilijoiden työllistäjänä – ei edesauta taideperustaisen toiminnan juurruttamista osaksi sosiaali- ja terveysalojen rakenteita (Lehikoinen 2017a; Puha 2017). Sen sijaan keskustelu hyvinvoinnin ja terveyden tuottamisesta ihmisille asiakas- ja tarvenäkökulmasta on edistänyt eri toimialojen välistä yhteistyötä (Puha 2017).

Eri alojen välisen yhteistyön kehittymisestä huolimatta taiteilijoiden ja taidekasvattajien alempi asema sote-alan ammatilaisiin nähden nimenomaan sosiaali- ja terveysalan konteksteissa vaikuttaa taideperustaisten palvelujen tasa-arvoiseen saatavuuteen, mikä ilmenee resurssien jaossa. Vaikka esimerkiksi terveydenhuollon ammatilliset arvostavat perheitä tukevaa musiikkityötä ja pyrkivät löytämään sille tilaa, musiikkityön toteutumista tasa-arvoisesti estää resurssien niukkuus: sosiaali- ja terveydenhuollossa palkkaresurssit eivät usein riitä musiikkityöhön, koska palkkaresurssia halutaan kohdentaa ensisijaisesti sosiaali- ja terveysalan ammatilaisille. (Koivisto & Tähti 2020.) Taideperustaiset hyvinvointipalvelut tulisikin rahoittaa pitkäjänteisesti osana sosiaali- ja terveysalan budjetoin-

tia, ja ne tulisi huomioida sosiaali- ja terveysalan palveluntuottajille asetetuissa palvelukriteereissä. Näin päästäisiin ainakin osittain eroon ulkopuolisella hankerahoituksella toteutetuista projekteista, joissa määräaikainen toiminta loppuu rahoituksen päättyessä. Ilman asiallista perusrahoitusta ja resurssien uudelleen ohjaamista taideperustaiset palvelut jäävät lyhytaikaisiksi projekteiksi, joita kehystää jatkuva arvotaistelu siitä, mitä rajallisilla resursseilla tehdään. (Puha 2017.)

Lopuksi

Olen tässä artikkelissa käsitellyt taiteisiin osallistumisen, terveyden ja hyvinvoinnin välistä kytköksiä sekä artikuloinut kulttuurihyvinvoinnin toteutumisen ehtoja tasa-arvon ja toimintavalmiuksien näkökulmista. Olen väittänyt kulttuurihyvinvoinnin tasa-arvoisen toteutumisen perustavaa laatua oleviksi ehdoiksi kulttuuristen oikeuksien toteutumisen ja valmiuksien tasa-arvon yhteiskunnassa. Lisäksi olen kuvannut toimintavalmiuksien vahvistumisen kytköstä kulttuurisen ja sosiaalisen pääoman karttumiseen ja korostanut toimintavalmiuksien tosiasiallisen käytön sekä siten myös toimijuuden merkitystä kulttuurihyvinvoinnin ja paremman tulevaisuuden tavoittelussa.

Edellisten ohella olen luonnehtinut lyhyesti tutkimusryhmämme tutkijoiden tunnistamia keskeisiä kulttuurihyvinvoinnin toteutumisen esteitä, joita ovat 1) taide- ja taidekasvatuspalveluissa vallitseva ableistinen ajattelu, 2) esteelliset ympäristöt, 3) kuljetuksen ja avun puute, 4) ammatilliset asenteet ja hierarkiat, 5) rakenteellinen portinvartijuus, 6) rahoituksen lyhytjänteisyys ja 7) yksilön kokemus stigma ja siihen liittyvä sisäinen häpeä. Olen myös esittänyt seuraavia toimenpide-ehdotuksia kulttuurihyvinvoinnin yhdenvertaisen toteutumisen edistämiseksi: 1) siirtyminen lyhytjänteisestä päätöksenteosta pitkäjänteiseen toimintaan – esimerkiksi taideperustaisten hyvinvointipalvelujen huomiointi sosiaali- ja terveysalan palveluntuottajille asetetuissa palvelukriteereissä ja rahoittaminen osana sosiaali- ja terveysalan budjetoitua; 2) hyvinvointipalvelujen painopisteen siirtäminen reaktiivisesta hoidosta ennaltaehkäisevään moniammatilliseen toimintaan, jossa kulttuuri-, liikunta-, sosiaali- ja terveyspalvelut toteutuvat yhdenvertaisesti; 3) asiakkaiden huomioiminen monenlaisina yksilöinä, joiden todellisiin tarpeisiin palvelujen tulee vastata saavutettavasti; 4) kulttuurihyvinvointiajattelun juurruttaminen osaksi taide-, kulttuuri-, terveys-, hoito-, hoiva- ja opetusalan toimintaa ja ymmärrystä moniammatillisesta yhteistyöstä sekä laajentuneesta ammattilaisuudesta; 5) kulttuurisia oikeuksia ja kulttuurihyvinvointia koskevan tiedon lisääminen ja kulttuurihyvinvoinnin edistämässä tarvittavien valmiuksien vahvistaminen eri ammattikunnille osana ammatillista koulutusta ja täydennyskoulutusta taide-, kulttuuri-, sosiaali-, terveys- ja opetusaloilla. Lisäksi olen pohtinut taiteen vaikuttavuuskeskustelun sijoittumista länsimaiseen taidekeskusteluun ja erityisesti keskusteluun taiteen autonomiasta ja moninaisuudesta.

Kulttuurihyvinvoinnin käsite näyttäytyy moniulotteisena ja on kytköksissä moniin asioihin. Siksi sen käyttö edellyttää tarkkuutta siinä, mistä milloinkin puhutaan ja miten. Tässä artikkelissa olen tarkastellut ensisijaisesti kulttuurihyvinvoinnin toteutumisen ehtoja ja esteitä, mutta kriittistä pohdintaa tarvitaan myös esimerkiksi siitä, miten kulttuurihyvinvoinnin toteutuminen on suhteessa kulttuurihyvinvoinnin edistämiseen – siihen, kuka edistää, mitä ja miten. Jonkin verran tällaista keskustelua on ArtsEqual-hankkeen julkaisemissa toimenpidesuosituksissa, joissa strategisesti valikoiduille toimijoille ehdo-

tetaan konkreettisia toimenpiteitä kulttuurihyvinvoinnin edistämiseksi (esim. Koivisto ym. 2020; Lehtikoinen 2017c; Lehtikoinen & Rautiainen 2016). Kulttuurihyvinvointia on lisäksi tärkeä tarkastella ei vain taide-, kulttuuri-, sosiaali- ja terveysalan välisenä yhteistyönä vaan myös suhteessa moniin muihin aloihin – esimerkiksi ympäristö- ja kaupunkisuunnitteluun sekä opetusalaan. Kulttuurihyvinvointia vahvistavia toimintaperiaatteita ja käytäntöjä on perusteltua ottaa käyttöön osana opetusta kaikilla koulutusasteilla ja myös eri koulutusmuotojen välisenä yhteistyönä.

Vaikka kulttuurihyvinvoinnin toteutumista yhteiskunnassa on nykyisen tutkimustiedon ja edellä esitetyn tarkastelun valossa perusteltua edistää, on syytä kuitenkin korostaa, että taiteen tyypistäminen pelkästään terveyden ja hyvinvoinnin edistäjäksi jättää huomiotta taiteen itseisarvon. Taidelääke- ja hoivataidepuheessa unohtuu usein ajatus taiteiden omalakisuudesta eli itsenäisyydestä, mikä tarkoittaa taideinstituution piirissä tapahtuvan taiteen määrittelyn riippumattomuutta muun muassa poliittisista, yhteiskunnallisista, taloudellisista ja hyvinvointia koskevista sidoksista. Ajatus taiteen omalakisuudesta periytyy estetiikan ja taiteen filosofiasta (Moss 2014) ja on kytköksissä modernille ajalle tyypilliseen eroja korostavaan luokitteluun, siilomaiseen ajatteluun ja rajavalvontaan: oppiaineita ja ammatteja pidetään selvärajaisina ja niitä harjoitetaan itsenäisissä käytäntöyhteisöissä (Denis & Ufer 2011; Lehtikoinen ym. 2021). Siksi esimerkiksi etiikan kriteereitä ja päämääriä on usein vierastettu taiteen esteettisessä tarkastelussa (Carroll 2000; Belfiore & Bennett 2008). Taiteellisen toiminnan laajentuessa uusiin konteksteihin myös eettiselle tarkastelulle on kuitenkin tarvetta (Kanttonen & Karttunen 2021).

Sosiaalisesti osallistavat taideperustaiset palvelut, joilla pyritään vahvistamaan hyvinvointia ja jotka usein edellyttävät sektorirajat ylittävää moniammatillista yhteistyötä, edustavat taidealan ammattilaisten työn laajentumista 2000-luvun Suomessa ja yleisemmin länsimaissa. Tästä laajentumisesta huolimatta omalakisuuuden ajatus elää yhä vahvana taiteen toimialalla vaikuttaen muun muassa siihen, että taiteen ajatellaan olevan inhimillisen toiminnan erityisalue, joka on olemassa yksinomaan itseään varten ja tarkastelemissa vain itselleen mielekkäitä taiteen sisäisiä kysymyksiä. Sanottu omalakisuus synnyttää taiteissa monenlaisia ilmiöitä, joiden intressit ovat usein aivan muualla kuin terveyttä ja hyvinvointia koskevissa kysymyksissä. Tämän ymmärtäminen, arvostaminen ja puolustaminen on tärkeää sivistysvaltiossa, koska taide on osa aineellista ja aineetonta kulttuuriperintöä, joka periytyy sukupolvelta toiselle ja jota yksilöt ja yhteisöt luovat suhteessa omaan historiaansa, ympäröivään yhteiskuntaan ja luontoon. Taiteella on sellaisenaan merkitystä identiteetille, jatkuvuudelle, kulttuuriselle moninaisuudelle ja inhimilliselle luovuudelle (Unesco 2002, 2018).

Ajatukset taiteen riippumattomuudesta eivät kuitenkaan ole jumalallista totuutta, vaan ne edustavat erityisiä diskursiivisia ihanteita tietyltä länsimaisen historian aikakaudelta (Hutcheon 1989; Moss 2014). Lisäksi taideala on itsessään moninainen ja täynnä erilaisia – myös keskenään ristiriitaisia – käsityksiä taiteesta ja taiteilijuudesta (Gielen 2015). Taiteilijan uudet työmahdollisuudet, joita kulttuurihyvinvoinnin lisäksi esimerkiksi lisääntynyt tarve taideperustaiselle ajattelulle ja luovuudelle työelämän organisaatioissa (Danhash 2018) on viime vuosikymmeninä synnyttänyt, ovat muuttaneet näitä käsityksiä ainakin osittain. Tällaiseen taiteellisen ja taidekasvatuksellisen työn monimuotoisuuteen liittyy erilaisia motiiveja, tavoitteita ja lähestymistapoja, joita ei aina ole mahdollista sovitaa yhteen. Siksi yksinkertaistavia vastakkainasetteluja, jotka ylläpitävät hierarkioita ja

tarpeetonta nokkimisjärjestyttä nykypäivän moniarvoisessa taidemaailmassa, on tarve purkaa, jotta vältetään turhia jännitteitä ja identiteettiristiriitoja (Lehikoinen ym. 2021). Taidealan ammatillisissa koulutuksissa vastakkainasettelujen purku voisi lähteä dialogisuudesta (Anttila 2007; Anttila ym. 2019; Tuukkanen 2019), jossa sekä opiskelijat että opettajat tiedostavat oman taidesuhteensa erityisyyden ja arvostavat samalla myös toisen taidesuhtetta, joka erilaisuudessaan voi avata itselle kokonaan uusia tapoja ajatella taiteesta ja taiteilijan työstä. Taidealan moniarvoisuudessa taidealan opiskelijat tulisi myös perehdyttää nykyistä paremmin taiteellista toimintaa kehystävien – ja niitä myös ohjaavien – monenlaisten taidekeskustelujen historialliseen erityisyyteen ja kulttuurisiin erityispiirteisiin sekä perinteisissä että varsinkin uusissa konteksteissa, jotka poikkeavat perinteisistä, ovat nopeasti muuttuvia ja käyttävät usein myös muuta kuin taidealan käsitteistöä (Lehikoinen ym. 2021).

Rahoitus

Artikkeli on toteutettu osana Suomen Akatemian Strategisen tutkimuksen neuvoston Tasa-arvoinen yhteiskunta -ohjelmasta rahoitettua ArtsEqual-hanketta (hankenumero 314223/2017)

Lähteet

- Adshead, Janet (toim.) 1988. *Dance Analysis Theory and practice*. Lontoo: Dance Books Ltd.
- Alanne, Sami 2010. *Music Psychotherapy with Refugee Survivors of Torture*. Väitöskirja. Studia Musica 44. Sibelius-Akatemia.
- Alkire, Sabina & Deneulin, Séverine 2009. The Human Development and Capability Approach. Teoksessa Séverine Deneulin & Lila Shahani (toim.), *An Introduction to the Human Development and Capability Approach: Freedom and Agency*. Lontoo: Earthscan, 22–48.
- Allardt, Erik 1976. *Hyvinvoinnin ulottuvuuksia*. Porvoo: WSOY.
- Anttila, Eeva 2003. *A Dream Journey to the Unknown. Searching for Dialogue in Dance Education*. Väitöskirja. Acta Scenica 14. Helsinki: Teatterikorkeakoulu.
- 2007. Dance as a Dialogical Praxis: Challenging Individualism in Art and Education. Teoksessa Susanne Ravn, Charlotte Svendler Nielsen, Mia Hernskind, & Inge Regnarsson (toim.), *Tidsskrift for Dans i Uddannelse*, 1. Slagelse: Dans i Uddannelse, 57–74.
- Anttila, Eeva, Martin, Rosemary & Svendler Nielsen, Charlotte 2019. Performing difference in/through dance: The significance of dialogical, or third spaces in creating conditions for learning and living together. *Thinking Skills and Creativity* Vol. 31, 209–216.
- Anttila, Pirkko 1998. Abduktiivinen päättely. *Tutkimisen taito ja tiedonhankinta*, Luku 7.4.1. <http://www.metodix.com>.
- Austin, John. L. 1962. *How to Do Things with Words*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Bakhtin, Mikhail 1981. *The Dialogic Imagination*. Austin: University of Texas Press.
- Belfiore, Eleonora 2006. The unacknowledged legacy: Plato, the *Republic* and cultural policy. *International Journal of Cultural Policy: Special Issue – Intellectuals and Cultural Policy, Part 1* Vol. 12. Nro 1, 229–44.

- 2016. The arts and healing: the power of an idea. Teoksessa Stephen Clift & Paul, M. Camic (toim.), *Oxford Textbook of Creative Arts, Health and Wellbeing*. Oxford: Oxford University Press, 11–17.
- Belfiore, Eleonora & Bennett, Oliver 2008. *The Social Impact of the Arts: An Intellectual History*. Lontoo: Palgrave Macmillan.
- Best, David. 1986. Culture-consciousness: Understanding the Arts of Other Cultures. Teoksessa Janet, Adshead toim.), *Dance – A Multicultural Perspective. Report of the Third Study of Dance Conference*. Guildford: National Resource Centre for Dance, University of Surrey, 86–97.
- Bishop, Claire 2012. *Artificial Hells: Participatory Art and the Politics of Spectatorship*. Lontoo: Verso.
- Bourdieu, Pierre 1986. The forms of capital. Teoksessa John, G. Richardson (toim.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Westport, CT: Greenwood, 241–58.
- Buber, Martin 1947. *Between Man and Man*. Käännös Ronald G. Smith. Lontoo: Kegan Paul.
- Byrne, Elanor, Elliott, Eva, Saltus, Roiyah & Angharad, Jên 2018. The creative turn in evidence for public health: community and arts-based methodologies. *Journal of Public Health* Vol. 40. Nro 1, Supplement 1, 124–130.
- Carroll, Noël 2000. Art and Ethical Criticism: An Overview of Recent Directions of Research. *Ethics* Vol. 110. Nro 2, 350–387.
- Clift, Stephen & Camic, Paul, M. (toim.) 2016. *Oxford Textbook of Creative Arts, Health, and Wellbeing: International Perspectives on Practice, Policy and Research*. Oxford: Oxford University Press.
- Clift, Stephen, Camic, Paul & Daykin, Norma 2010. The arts and global health inequities. *Arts & Health* Vol. 2. Nro 1, 3–7.
- Clift, Stephen 2020. Fancourt, D. and Finn, S. (2019). What is the evidence on the role of the arts in improving health and well-being? A scoping review. *Nordic Journal of Arts, Culture and Health* Vol. 2. Nro 1, 77–83.
- Corbin, J. Hope, Sanmartion, Mariana, Hennessy, Emily, Alden, Urke & Bjornoy, Helga (toim.) 2021. *Arts and Health Promotion. Tools and Bridges for Practice, Research, and Social Transformation*. Cham: Springer Nature.
- Crossick, Geoffrey & Kaszynska, Patrycja 2016. *Understanding the value of arts & culture. The AHRC Cultural Value Project*. Lontoo: Arts and Humanities Research Council. <https://ahrc.ukri.org/documents/publications/cultural-value-project-final-report/>
- Danhash, Nadia 2018. The World of Work. Teoksessa Barbara Revelli (toim.), *Careers in the Arts: Visions for the Future*. Amsterdam: ELIA, 11–15.
- Daykin, Norma 2020. *Arts, Health and Well-Being: A Critical Perspective on Research, Policy and Practice*. Lontoo & New York: Routledge.
- Daykin, Norma, Gray, Karen, McCree, Mel & Willis, Jane. 2017. Creative and credible evaluation for arts, health and well-being: opportunities and challenges of co-production. *Arts & Health* Vol. 9. Nro. 2, 123–138.
- de Botton, Alain & Armstrong, John 2019. *Art as Therapy*. Lontoo & New York: Phaidon Press.
- Denis, Mathieu & Ufer, Ulrich 2011. Of Modernity's Boundaries, Border-Runners and Toll-keepers. *Eurostudia* Vol. 7. Nro. 1–2, 199–211.
- Dewey Lambert, Patricia (toim.) 2016. *Managing Arts Programs in Healthcare*. Lontoo & New York: Routledge.
- Fancourt, Daisy 2017. *Arts in Health: Designing and researching interventions*. Oxford: Oxford University Press.

- Fancourt, Daisy & Finn, Saoirse 2019. *WHO Health Evidence Synthesis Report Cultural Contexts of Health: The role of the arts in improving health and wellbeing in the WHO European Region*. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.
- Fietje, Nils & Stein, Claudia 2017. Helping WHO to place health in its cultural contexts. *Public Health Panorama* Vol. 3. Nro 1, 10–15.
- Gielen, Pascal 2015. *The Murmuring of the Artistic Multitude: Global Art, Memory and Post-Fordism*. 3. painos. Amsterdam: Valiz.
- Helguera, Pablo 2012. *Education for Socially Engaged Art*. New York: Jorge Pinto Books.
- Helliwell, John, Layard, Richard & Sachs, Jeffrey (toim.) 2015. *World Happiness Report 2015*. New York: Sustainable Development Solutions Network.
- Honkasalo, Marja-Liisa & Salmi, Hannu (toim.) 2014. *Terveyttä kulttuurin ehdoilla. Näkökulmia kulttuuriseen terveystutkimukseen*. Turku: Turun yliopisto, Kulttuurihistoria.
- Houni, Pia, Turpeinen, Isto & Vuolasto, Johanna 2020. *Taidetta! Kulttuurihyvinvoinnin käsikirja*. Helsinki: Taiteen edistämiskeskus.
- Hutcheon, Linda 1989. *The Politics of Postmodernism*. Lontoo & New York: Routledge.
- Ilmola-Sheppard, Leena, Rautiainen, Pauli, Westerlund, Heidi, Lehikoinen, Kai, Karttunen, Sari, Juntunen, Marja-Leena & Anttila, Eeva 2021. *ArtsEqual: Tasa-arvo taiteen ja taidekasvatuksen palveluiden suuntana*. Helsinki: ArtsEqual.
- Isoherranen, Kaarina 2005. *Moniammatillinen yhteistyö*. Vantaa: Dark Oy.
- Jaakonaho, Liisa 2019. Tutkimusta kehitysvammaisten taidetoiminnan etiikasta ja ”punkisti rokkaavasta” vaikuttavuuskampanjasta. *Ketju-lehti* Nro. 1/2019. <https://ketju-lehti.fi/aiheet/tutkimuksessa-tapahtuu/tutkimusta-kehitysvammaisten-taidetoiminnan-etiikasta-ja-punkisti-rokkaavasta-vaikuttavuuskampanjasta/> Viitattu 15.8.2021.
- Jaakonaho Liisa & Junttila Kristina 2019. Exploring (dis)ability: Towards affirmative spaces in and through arts pedagogy. Teoksessa Anna Østern & Kristian Nødtvedt Knudsen (toim.), *Performative Approaches in Arts Education: Artful Teaching, Learning and Research*. Lontoo & New York: Routledge, 25–37.
- Julkunen, Raija 2011. Aktivointipolitiikka hyvinvointivaltion paradigman muutoksena. Teoksessa Vappu Karjalainen & Elsa Keskitalo (toim.), *Kaikki työuralle! Työttömien aktiivipolitiikkaa Suomessa*. Helsinki: Terveiden ja hyvinvoinnin laitos, 21–44.
- 2017. *Muuttuvat hyvinvointivaltiot. Eurooppalaiset hyvinvointivaltiot reformoitavina*. SoPhi 137. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Kanto, Anneli 2021. Hyödyllinen taide. *Kritiikin uutiset* 14.8.2021. <https://www.kritiikinuutiset.fi/2021/08/14/hyodyllinen-taide/?fbclid=IwAR14tKl1FSkz-128Hwef75hc5ZDWpfWfBp8Xj6Ckti59sHd67BPqMQTVQW8> Viitattu 31.9.2021.
- Kantonen, Lea & Karttunen, Sari (toim.) 2021. Yhteisötaiteen etiikka: tilaa toiselle, arvoa arvaamattomalle. *Kokos* 10. Taideyliopiston Teatterikorkeakoulu.
- Karkou, Vicky, Oliver, Sue & Lycouris, Sophia (toim.) 2017. *The Oxford Handbook of Dance and Wellbeing*. Oxford: Oxford University Press.
- Kester, Grant 2012. Conversation Pieces: The Role of Dialogue in Socially-Engaged Art. Teoksessa Zoya Kucor & Simon Leung (toim.), *Theory in Contemporary Art Since 1985*. 2. painos. Malden, MA: Blackwell, 153–165.
- Koivisto, Taru-Anneli & Laes, Tuulikki (painossa). Music professionalism promoting gerotranscendence: An instrumental case study of healthcare musicians’ work in eldercare hospitals. *International Journal of Music Education*.
- Koivisto, Taru-Anneli & Tähti, Taru 2020. Professional entanglements: A qualitative systematic review of healthcare musicians’ work in somatic hospital wards. *Nordic Journal of Music Therapy* Vol. 28. Nro 5, 416–426.

- Koivisto, Taru-Anneli, Lehikoinen, Kai, Lapio, Pauliina, Lilja-Viherlampi, Liisa-Maria & Salanterä, Sanna 2020. *Kulttuuri ja taide sairaalassa ja muissa terveyspalveluissa*. ArtsEqual Policy Brief 1/2020. Helsinki: ArtsEqual.
- Kokkosalo, Pirkko (toim.) 1997. *Terveyttä kulttuurista. Taide hoidon voimavarana -seminaarin raportti*. Helsinki: Taiteen keskustoimikunta, Suomen kuntaliitto, Stakes.
- Koro-Ljungberg, Mirka 2016. *Reconceptualizing Qualitative Research: Methodologies without Methodology*. Los Angeles: Sage.
- Känkänen Päivi 2013. *Taidelähtöiset menetelmät lastensuojelussa – kohti tilaa ja kokemuksia*. Terveyden ja hyvinvoinnin laitoksen tutkimuksia 109. Helsinki: Terveyden ja hyvinvoinnin laitos.
- Laes, Tuulikki & Rautiainen, Pauli 2020. Elämän merkityksellisyys ja taide osana elämää. Seminaariesitys Ilmarisen Tuovatko taide ja kulttuuri hyvinvointia eläkevuosiin iAreena 2020 -seminaarissa. Ilmarinen, Helsinki 7.2.2020. Youtube video. Tallennettu 14.2.2020. https://www.youtube.com/watch?v=GIPzhA8yeR8&list=PLsbvNiQODwNcU5TkOrB0C_k6UV9MzBUdS&index=1 Viitattu 5.9.2021.
- Laitinen, Liisa 2017a. *Vaikuttavaa? Taiteen hyvinvointivaikutusten tarkastelua*. Turun ammattikorkeakoulun tutkimuksia 46. Turku: Turun ammattikorkeakoulu.
- 2017b. Taide, taiteellinen toiminta ja mielenterveys. Teoksessa Kai Lehikoinen & Elise Vanhanen (toim.). *Taide ja hyvinvointi: Katsauksia kansainväliseen tutkimukseen*. Kokos 1. Helsinki: Taideyliopisto, 85–98.
- Laitinen, Liisa, Jakonen, Olli, Lahtinen, Emmi & Lilja-Viherlampi, Liisa-Maria 2020. From grass-roots activities to national policies – the state of arts and health in Finland. *Arts & Health*. DOI: 10.1080/17533015.2020.1827275
- Laukkanen, Anu, Colliander, Marjukka & Teikari, Anne 2017. Tarvitseva, ulkopuolella, vailla. *Kulttuuripolitiikan tutkimuksen vuosikirja* Vol. 3. Nro 1, 6–20.
- Laukkanen, Anu, Jaakonaho, Liisa, Fast, Heidi & Koivisto Taru-Anneli 2021. Negotiating boundaries: reflections on the ethics of arts-based and artistic research in care contexts. *Arts & Health*. DOI: 10.1080/17533015.2021.1999279
- Lehikoinen, Kai 2014. *Tanssi sanoiksi: tanssianalyysin perusteita*. Kinesis 4. Helsinki: Taideyliopiston Teatterikorkeakoulu.
- 2017a. Justifying the Arts in Health and Care in Finland: A Discourse Analytic Inquiry. *Cogent Arts & Humanities* Vol. 4. Nro 1, 1–12.
- 2017b. Cultural Rights, Well-being and Democracy in Elderly Care: The Dance Ambassadors as a Case Study. *Nordic Journal of Dance* Vol. 8. Nro 2, 30–41.
- 2017c. *Taiteen prosenttiperiaatetta laajentamalla hyvinvointia sote-palveluihin*. ArtsEqual Policy Brief 5/2017. Helsinki: ArtsEqual.
- 2019a. Näkökulmia laajentuvaan ammattilaisuuteen ja taidealan korkea-asteen koulutukseen. Teoksessa Kirsi Monni & Kirsi Törmi (toim.), *Yhteisö ja taide: teemoja ja näkökulmia 2000-luvun taiteilijan laajentuneeseen toimintakenttään*. Teatterikorkeakoulun julkaisusarja 71. Helsinki: Teatterikorkeakoulu, Taideyliopisto. Luku 1.0.
- 2019b. Dance in Elderly Care: Professional Knowledge. *Journal of Dance Education* Vol. 19. Nro 3, 108–116.
- Lehikoinen, Kai & Pässilä, Anne 2016. Johdanto. Teoksessa Kai Lehikoinen, Anne Pässilä, Mari Martin & Maiju Pulkki (toim.), *Taiteilija kehittäjänä: taiteelliset interventiot työssä*. Kokos 1. Helsinki. Taideyliopiston Teatterikorkeakoulu, 7–33.

- Lehikoinen, Kai, Pässilä, Anne & Owens, Allan 2021. Conflicting professional identities for artists in transprofessional contexts: Insights from a pilot programme initiating artistic interventions in organisations. Teoksessa Heidi Westerlund & Helena Gaunt (toim.), *Expanding professionalism in music and higher music education - A changing game*. Lontoo: Routledge, 74–88.
- Lehikoinen, Kai & Rautiainen, Pauli 2016. *Kulttuuristen oikeuksien toteuttaminen osaksi sote-palveluja*. ArtsEqual Policy Brief 1/2016. Helsinki: ArtsEqual.
- Lehikoinen, Kai & Vanhanen, Elise (toim.) 2017. *Taide ja hyvinvointi: Katsauksia kansainväliseen tutkimukseen*. Kokos 1. Helsinki: Taideyliopisto.
- Liikanen, Hanna-Liisa 2003. *Taide kohtaa elämän. Arts in Hospital -hanke ja kulttuuritoiminta itäsuomalaisen hoitoyksiköiden arjessa ja juhlassa*. Helsinki: Suomen mielenterveysseura.
- 2010. *Taiteesta ja kulttuurista hyvinvointia – ehdotus toimintaohjelmaksi 2010–2014*. Opetusministeriön julkaisuja 2010:1. Helsinki: Opetusministeriö. <http://www.minedu.fi/export/sites/default/OPM/Julkaisut/2010/liitteet/OPM1.pdf?lang=fi> Viitattu 5.8.2012.
- Lilja-Viherlampi, Liisa-Maria 2007. ”Minunkin sisällä soi!” – musiikin ja sen parissa toimimisen terapeuttisia merkityksiä ja mahdollisuuksia musiikkikasvatuksessa. Väitöskirja. Turun ammattikorkeakoulun tutkimuksia 24. Turku: Turun ammattikorkeakoulu. <http://julkaisut.turkuamk.fi/isbn9789522166647.pdf> Viitattu 18.10.2021.
- Lilja-Viherlampi, Liisa-Maria & Rosenlöf, Anna-Mari 2019. Moninäkökulmainen kulttuurihyvinvointi. Teoksessa Tanskanen, Ilona (toim.), *Taide töissä: Näkökulmia taiteen opetukseen sekä taiteilijan rooliin yhteisöissä*. Turku: Turun ammattikorkeakoulu, 22–39.
- MacDonald, Raymond, Kreutz, Gunter & Mitchell, Laura 2012. *Music, Health, and Wellbeing*. Oxford: Oxford University Press.
- Matarasso, François 2011. The Art of Participation. Teoksessa François Matarasso (toim.), *Telling Stories: The arts and wellbeing in North Liverpool*. Liverpool: Liverpool Arts Regeneration Consortium, 37–38.
- Mattila, Maija 2020. Johtopäätökset. Teoksessa Maija Mattila (toim.), *Eriarvoisuuden tila Suomessa 2020*. Helsinki: Kalevi Sorsa Säätiö, 241–257.
- Meadows, Donella 2009. *Thinking in Systems: A Primer*. New York: Earthscan.
- Mickwitz, Per & Majjala, Riitta 2015. Strateginen tutkimus ja Strategisen tutkimuksen neuvosto. *Tieteessä Tapahtuu* Vol. 33. Nro 6, 29–33. <https://journal.fi/tt/article/view/53324> Viitattu 12.10.2021.
- Moss, Hilary 2014. Aesthetic deprivation: the role of aesthetics for older patients in hospital. Väitöskirja. University of Dublin, Trinity College, School of Medicine. <http://www.artsandhealth.ie/wp-content/uploads/2015/08/PhD-Hilary-Moss-Dec-2014.pdf> Viitattu 17.10.2021.
- Myllyniemi, Sami 2008. Tilasto-osio. Teoksessa Minna Autio, Kirsi Eräranta & Sami Myllyniemi (toim.), *Polarisoituva nuoruus? Nuorten elinolot -vuosikirja 2008*. Nuorisotutkimusverkosto/Nuorisotutkimusseura, julkaisuja 84. Helsinki: Nuorisotutkimusverkosto, Nuorisosiain neuvottelukunta ja Stakes, 18–81.
- Napier, A. David, Ancarno, Clyde, Butler, Beverly, Calabrese, Joseph, Chater, Angel, Chatterjee, Helen, Guesnet François, Horne, Robert, Jacyna, Stephen, Jadhav Sushrut, Macdonald, Alison, Neuendorf Ulrike, Parkhurst, Aaron, Reynolds, Rodney, Scambler, Graham, Shamdasani, Sanu, Zafer Smith, Sonia, Stougaard-Nielsen Jakob, Thomson, Linda ... Woolf Katherine 2014. Culture and health. *The Lancet* Vol. 384. Nro. 9954, 1607–1839.
- Neuman-Rahn, Karin 1924. *Sielullisesti sairaa ihminen ja hänen hoitonsa*. Helsinki: WSOY.

- Nieminen, Kirsti & Sainio, Eila (toim.) 2013. *”Ei tarvittukaan parasetamolia” – Kuvauksia mentoroinnista ja taidetoiminnasta hoivassa*. Helsinki: Diakonia-ammattikorkeakoulu.
- Nolte, John 2020. J.L. Moreno and the Psychodramatic Method: On the Practice of Psychodrama. New York: Routledge.
- Nussbaum, Martha 2006. *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*. Cambridge: Harvard University Press.
- Odendaal, Albi, Levänen, Sari & Westerlund, Heidi 2019. Lost in translation? Neuroscientific research, advocacy, and the claimed transfer benefits of musical practice, *Music Education Research* Vol. 21. Nro 1, 4–19.
- Palosuo, Hannele, Sihto, Marita, Lahelma, Eero, Lammi-Taskula, Johanna & Karvonen, Sakari 2013. *Sosiaaliset määrittäjät WHO:n ja Suomen terveystieteissä*. Helsinki: Terveyden ja hyvinvoinnin laitos.
- Pinson, Gilles & Morel Journal, Christelle 2016. The Neoliberal City – Theory, Evidence, Debates. *Territory, Politics, Governance* Vol. 4. Nro 2, 137–153.
- Pirnes Esa & Tiihonen Arto 2010. Hyvinvointia liikunnasta ja kulttuurista. Käsitteiden, kokemusten ja vastuiden uusia tulkintoja. Katsaukset. *Kasvatus & Aika* Vol. 4. Nro 2, 203–235.
- Puha, Pinja 2017. ArtsEqual-hankkeen tutkimuksen tie käytäntöön. Taide- ja kulttuurialan tutkimushankkeen toimenpidesuosituksen käyttöönotto ja yhteiskunnallinen vaikuttavuus. Opinnäytetyö, kulttuurituotannon koulutusohjelma. Humanistinen ammattikorkeakoulu.
- Putnam, Robert 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- 2015. *Our Kids. The American Dream in Crisis*. New York: Simon & Schuster.
- Pässilä, Anne 2019. Tutkimusperustainen teatteri nuorille suunnatun palvelun kehittämisessä. Teoksessa Kirsi Monni & Kirsi Törmi (toim.), *Yhteisö ja taide. Teemoja ja näkökulmia 2000-luvun taiteilijan laajentuneeseen toimintakenttään*. Teatterikorkeakoulun julkaisusarja 72. Taideyliopiston Teatterikorkeakoulu, Luku 1,5.
- Pässilä, Anne & Owens, Allan 2017. Välinpitämättömyyttä vastaan merkityksellisyyden puolesta. Teoksessa Anja Kuhalampi & Hillka Laakso (toim.), *Tässä mä olen. Tuloksia ja kokemuksia Mun juttu – meidän tulevaisuus -hankkeen toiminnasta*. Lahti: Lappeenrannan teknillinen yliopisto, 21–33.
- Pässilä, Anne & Vince, Russ 2017. Feeling Perplexed: The paradoxes of building equality and participation in public services. Konferenssisitelmä European Group for Organizational Studies -konferenssissa Kööpenhaminassa 6.–8.7.2017.
- Rankanen, Mimmi, Hentinen, Hanna, Mantere, Meri-Helga (toim.) 2007. *Taideterapian perusteet*. Helsinki: Duodecim.
- Robeyns, Ingrid. 2006. The Capability Approach. Teoksessa Edward N. Zalta. (toim.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Winter 2016 Edition. <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/capability-approach/> Viitattu 15.1.2020.
- Rusi-Pyykkönen, Mari 2002. Draama toimintaterapeuttikoulutuksessa Helsingin sairaanhoitopiirissä (Helsingin ammattikorkeakoulu Stadia) vuosina 1972 – 2002. Toimintaterapian pro-gradu -tutkielma. Jyväskylän yliopisto, Terveystieteiden laitos. <https://jyx.jyu.fi/bitstream/handle/123456789/12552/marusi.pdf?sequence=1> Viitattu 8.9.2021.
- Sachs Olsen, Cecilie 2019. *Socially Engaged Art and the Neoliberal City*. Lontoo & New York: Routledge.
- Sangmoon, Kim, Thibodeau, Ryan & Jorgensen, Randall, J. 2011. Shame, guilt, and depressive symptoms: a meta-analytic review. *Psychological Bulletin* Vol. 131 Nro 1, 68.

- Sederholm, Helena 2001. ”Taide on vahva lääke”. Teoksessa Inka Ukkola (toim.), *Parantava taide. Taideoppikirja lähi- ja perushoitajille*. Helsinki: Toimihenkilöiden sivistysliitto TJS, 8–21.
- Seitsalo, Seppo & Taipale, Ilkka (toim.) 2020. *Taide vanhin voitehista. Kuvataidetta sairaaloissa*. Helsinki: HUS Taidetoimikunta.
- Sen Amartya 1980. Equality of What? Teoksessa Sterling M. McMurrin (toim.), *Tanner Lectures on Human Values*, Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press, 195–220.
- 1999. *Development as Freedom*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- 2009 (1993). Capability and Well-Being. Teoksessa Martha C. Nussbaum & Amartya Sen (toim.), *The Quality of Life*. Oxford University Press, 30–53.
- Smith, Ralph, A. & Smith, Christina, M. 1977. The artworld and aesthetic skills: context for research and development. *Journal of Aesthetic Education* Vol. 11. Nro 2, 117–32.
- Sosiaali- ja terveystieteiden tutkimuskeskus. 2015. *Taiteesta ja kulttuurista hyvinvointia. Toimintaohjelman 2010–2014 loppuraportti*. Sosiaali- ja terveystieteiden tutkimuskeskuksen raportteja ja muistioita 2015:17. Helsinki: Sosiaali- ja terveystieteiden tutkimuskeskus.
- Statens kulturråd 2008. *Kultur – en del av ett hälsosamt liv?* Kulturrådets skriftserie 4/2008. Stockholm: Statens kulturråd. https://docplayer.se/112503-Kulturradets-skriftserie-2008-4-kultur-en-del-av-ett-halsosamt-liv-kulturradet.html#show_full_text Viitattu 6.10.2021.
- Stickley, Theo & Clift, Stephen (toim.) 2017. *Arts, Health and Wellbeing: A Theoretical Inquiry for Practice*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Stroh, David 2015. *Systems Thinking for Social Change*. White River Junction: Chelsea Green.
- Suomen Akatemia s.a. Tasa-arvoinen yhteiskunta (EQUA). Strateginen tutkimus. <https://www.aka.fi/strateginen-tutkimus/strateginen-tutkimus/strateginen-tutkimus-pahkinankuoressa/ohjelmat-ja-hankkeet-equa/> Viitattu 26.10.2021.
- Suomen mielenterveysseura 2021. Terveyttä kulttuurista mielenterveysseura. <https://www.mielenterveysseurat.fi/terveyttakulttuurista/> Viitattu 7.7.2021.
- Suomen perustuslaki. 731/11.6.1999, 1 §: Valtiosääntö. <https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1999/19990731> Viitattu 6.9.2021.
- Sutela, Katja 2017. Taide, taiteellinen toiminta ja vammaisten henkilöiden ja erityistä tukea tarvitsevien hyvinvointi. Teoksessa Kai Lehikoinen & Elise Vanhanen (toim.), *Taide ja hyvinvointi. Katsauksia kansainväliseen tutkimukseen*. Kokos-julkaisusarja 1/2017. Helsinki: Taideyliopisto, 71–82.
- Taikusydan, 2021. Taikusydän kokoaa, kytkee ja koordinoi! <https://taikusydan.turkuamk.fi/info/taikusydan/> Viitattu 6.9.2021.
- Therborn, Göran 2014. *Eriarvoisuus tappaa*. Suom. Tatu Henttonen. Alkuteos 2013. Tampere: Vastapaino.
- Thornicroft, Graham, Mehta, Nisha, Clement, Sarah, Evans-Lacko, Sara, Doherty, Mary, Rose, Diana, Koschorke, Mirja, Shidhaye, Rahul, O’Reilly, Claire & Henderson, Claire 2016. Evidence for effective interventions to reduce mental-health-related stigma and discrimination. *The Lancet* Vol. 387. Nro 10023, 1123–1132.
- Tuukkanen, Johanna 2019. Osallistuminen dialogiin taiteen, taitelijakäsityksen sekä osallistumisen tunnistamisesta dialogisessa estetiikassa. Teoksessa Kirsi Monni & Kirsi Törmi (toim.), *Yhteisö ja taide: teemoja ja näkökulmia 2000-luvun taitelijan laajentuneeseen toimintakenttään*.
- Teatterikorkeakoulun julkaisusarja 71. Helsinki: Teatterikorkeakoulu, Taideyliopisto. Luku 3.0.
- Tähti, Taru 2017. Vanhustyön lähiesimies musiikillisena toimijana. *Etnomusikologian vuosikirja* Vol. 29. 1–29.
- Unesco 2002. *Unesco Universal Declaration on Cultural Diversity*. Pariisi: Unesco.

- 2018. *Basic Texts of the 2003 Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. 2018 Edition. Pariisi: Unesco.
- Virolainen, Jutta 2015. Näkökulmia osallistumiseen, osallisuuteen ja osallistumattomuuteen taiteen ja kulttuurin kentällä. *Kulttuuripolitiikan tutkimuksen vuosikirja 2015*, 100–107.
- von Brandenburg, Cecilia 2008. *Kulttuurin ja hyvinvoinnin välisistä yhteyksistä. Näköaloja taiteen soveltavaan käyttöön*. Opetusministeriön julkaisuja (2008/12). Helsinki: Opetusministeriö.
- Westerlund, Heidi & Gaunt, Helena (toim.) 2021. *Expanding Professionalism in Music and Higher Music Education – A Changing Game*. Lontoo: Routledge.
- Westerlund, Heidi, Karttunen, Sari, Lehikoinen, Kai, Laes, Tuulikki, Väkevä, Lauri, & Anttila, Eeva 2021. Expanding professional responsibility in arts education: Social innovations paving the way for systems reflexivity. *International Journal of Education & the Arts* Vol. 22. Nro 8. <http://doi.org/10.26209/ijea22n8> Viitattu 15.10.2021.
- Wolff, Janet 1993. *The Social Production of Art*. 2. painos. Houndsmills ja Lontoo: Macmillan Press Ltd.
- World Health Organization 2020. Constitution of the World Health Organization. Teoksessa *Basic documents: forty-ninth edition (including amendments adopted up to 31 May 2019)*. Geneva: World Health Organization, 1–19. https://apps.who.int/gb/bd/pdf_files/BD_49th-en.pdf#page=6 Viitattu 18.10.2021.
- Yhdenvertaisuuslaki.1325/30.12.2014, 8 §: Syrjinnän kieltö. <https://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/2014/20141325> Viitattu 6.9.2021.
- Ylönen, Maarit, E. 2018. *Luova ja terapeuttinen liike lasten kehityksen tukena*. Jyväskylä: Eino Roiha -säätö.